

Aleksander Smoliński (Toruń)

**OBRAZ SIŁ ZBROJNYCH IMPERIUM ROMANOWÓW
ORAZ DAWNA ROSYJSKA HISTORIA WOJSKOWA,
A TAKŻE WOJNY RZECZYPOSPOLITEJ Z MOSKWĄ
I POLSKO-ROSYJSKIE KONFLIKTY ZBROJNE W ŚWIETLE
HISTORIOGRAFII POLSKIEJ PRZEŁOMU XX I XXI WIEKU***

W poniższym omówieniu autor zajął się jedynie polską literaturą historyczną, która powstała na przestrzeni, mniej więcej, ostatnich 20 lat XX w. oraz w wieku XXI. Jedynie w pewnych, dość rzadkich przypadkach sięgał on literatury wcześniejszej. Jednocześnie końcową cezurą jego zainteresowań były dzieje armii carskiej do momentu wybuchu rewolucji lutowej w Rosji oraz kolejnych wydarzeń roku 1917, których bezpośrednie skutki należą już do historii rosyjskiej wojny domowej i wymagałyby zupełnie odrębnej analizy. Poza tym tam, gdzie to będzie stanowiło istotne uzupełnienie tekstu zasadniczego tego studium, autor będzie cytował również najnowszą literaturę rosyjskojęzyczną oraz polskie tłumaczenia prac historyków obcych, a także sięgał do niektórych starszych opracowań polskiej historiografii.

Poza Rosjanami, co jest zupełnie zrozumiałe, historia dawnej armii carskiej oraz wojskowość rosyjska budzi również spore zainteresowanie historyków polskich. Dzieje się tak dlatego, iż w okresie zaborów wiele pokoleń Polaków służyło w armii carskiej, której liczne formacje przez lata stacjonowały na ziemiach polskich¹. Stąd też odcisnęły one swoje, dziś jednak już coraz trudniej zauważalne, piętno na nie-

* Tekst ten powstał latem 2012 r. Może się więc tak zdarzyć, iż nie odnotowano w nim pozycji, które ukazały się drukiem pomiędzy jego powstaniem a publikacją.

¹ Na początku XX w. w szeregach wielu z nich, oczywiście poza kozackimi, obok żołnierzy innych narodowości, obowiązkową służbę wojskową często odbywało także wielu Polaków pochodzących z Królestwa Polskiego lub też z tzw. ziem zabranych. U progu I wojny światowej, po mobilizacji, tak było chociażby w przypadku 5. Kargopolskiego pdrag., który w końcu VIII 1914 r. znalazł się w Grójcu. W 6. szwadronie pułku, którym dowodził oficer Polak rtm. Zankowicz, znajdowała się wówczas spora grupa Polaków. Jako ciekawostkę można tutaj dodać, iż jako ochotnik dołączył do nich również Kazimierz Rokossowski, czyli późniejszy Konstanty Rokossowski, w pewnym okresie znany lepiej jako „marszałek dwóch narodów” – vide: M. Iwanow, *Konstanty Rokossowski. Kilka uwag do biografii politycznej*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy”, 2009, nr 4, s. 204.

jednym polskim miście czy miasteczku. Poza tym nie należy też lekceważyć wpływów oraz doświadczeń i przyzwyczajzeń, a także pewnych zjawisk kulturowych, takich jak chociażby słynne „żurawiejki”², przyniesionych po 1918 r. do Wojska Polskiego przez byłych oficerów rosyjskich, głównie zaś kawalerzystów i artylerzystów konnych³.

Oprócz tego oficerowie pochodzący z dawnej carskiej floty posiadali spore wpływy w odrodzonej w 1918 r. Polskiej Marynarce Wojennej⁴. W sposób szczególnie widoczne było to w Dywizjonie Okrętów Podwodnych⁵.

Jednocześnie nie mniejszy wpływ na istniejące w ostatnich dziesięcioleciach w Polsce zainteresowanie dawną armią rosyjską ma również wielowiekowe wspólne sąsiedztwo oraz liczne konflikty zbrojne, do których przez wieki dochodziło pomiędzy Rzeczpospolitą Obojga Narodów a państwem carów⁶. Wydaje się więc, iż przyczyn, dla których tematyka ta może być interesująca zarówno dla polskich historyków, jak również dla potencjalnego polskiego czytelnika, jest wystarczająco wiele.

² Szerzej o tym ciekawym elemencie kawalerskiej obyczajowości oraz o jego pochodzeniu vide: S. Radomski, *Żurawiejki*, Warszawa 1989; idem, *Żurawiejki*, Pruszków 1995; M. Dragan, *Żurawiejki kawalerskie*, Warszawa 1990; W. Ślusarski, *Ostrogami dzwoń...*, Warszawa 1992; *Ze zbiorów Centralnej Biblioteki Wojskowej im. Marszałka Józefa Piłsudskiego. Żurawiejki*, Warszawa 2012.

³ Vide: S. Kopański, *Moja służba w Wojsku Polskim 1917-1939*, Londyn 1965; L. Mitkiewicz, *W Wojsku Polskim 1917-1921*, Londyn 1976; M. Romeyko, *Przed i po maju*, Warszawa 1985; F. Kusiak, *Życie codzienne oficerów Drugiej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1992; J. Dziewirski, J. Kijowski, H. Maćkowiak, *5 Pułk Ułanów Zaslawskich*, Ostrołęka 1991; *Wspomnienia o odrębnościach, zwyczajach i obyczajach kawalerskich II Rzeczypospolitej*, oprac. S. Radomski, Pruszków 1994; J. Rzepecki, *Rodowód wojska Drugiej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1998; A. Smoliński, *Organizacja kawalerii samodzielnej Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1921-1929*, „Klio” (Toruń), 2001, nr 1; idem, *Organizacja kawalerii samodzielnej Wojska Polskiego w latach 1930-1939*, „Klio”, 2004, nr 5; J. S. Tym, *Kawaleria w operacji i w walce. Koncepcje użycia i wyszkolenia kawalerii samodzielnej Wojska Polskiego w latach 1921-1939*, Warszawa 2006; A. Cz. Dobroński, K. Skłodowski, *2 Pułk Ułanów Grochowskich im. gen. Dwernickiego 1917-1939. Dzieje i tradycje*, Suwałki 2008.

⁴ Vide: *Lista imienna korpusów oficerskich Marynarki Wojennej i członków organizacji „Alfa” Wydziału Marynarki Wojennej Komendy Głównej Armii Krajowej*, oprac. A. Jankowski, J. K. Sawicki, [w:] *Kadry morskie Rzeczypospolitej*, t. II: *Polska Marynarka Wojenna*, cz. 1: *Korpus oficerów 1918-1947*, red. J. K. Sawicki, Gdynia 1996, s. 133-135, 159-160.

⁵ Poza częścią dalej cytowanej literatury vide także: J. Kłossowski, *Wspomnienia z Marynarki Wojennej*, Warszawa 1970; Cz. Rudzki, *Polskie okręty podwodne 1926-1969*, Warszawa 1985.

⁶ Szerzej o tych kwestiach vide: *Zarys dziejów wojskowości polskiej do roku 1864*, t. I, II, red. J. Sikorski, Warszawa 1965-1966; M. Nagielski, *Przebieg granicy wschodniej W.Ks.Lit. z Moskwą w XVI-XVII wieku ze szczególnym uwzględnieniem znaczenia strategicznego Bramy Smoleńskiej*, [w:] *Od armii komputowej do narodowej*, t. IV, red. W. Rezmer, Toruń 2012. Warto tutaj też dodać, że od czasu do czasu problematyka ta budzi także zainteresowanie, mniej lub bardziej kompetentnej historiografii rosyjskojęzycznej – vide: A. E. Taras, *Vojny Moskovskoj Rusi s Velikim Knąžestvom Litovskim i Reč’ ū Pospolitoj v XIV-XVII vekah*, Minsk 2006; idem, *Anatomiā nēnavisti. Russko-polskie konflikty v XVIII-XX vv.*, Minsk 2008.

Omówienie najnowszej, choćby podstawowej i najistotniejszej literatury dotyczącej tych zagadnień należałoby rozpocząć od wymienienia prac o charakterze ogólnym. Niestety współczesna historiografia polska nie dopracowała się praktycznie żadnego obszerniejszego opracowania, tym bardziej monograficznego, które mogłoby stanowić swoiste kompendium wiedzy o dawnej armii rosyjskiej i flocie oraz o rosyjskiej historii wojskowej. Obecnie dysponujemy jedynie szeregiem przyczynków dotyczących głównie organizacji wojsk i stanu potencjału militarnego imperium Romanowów na terenie Warszawskiego Okręgu Wojskowego z lat 1865-1914⁷. Wydaje się też, o czym obszernej w dalszej części tego tekstu, że taka właśnie problematyka stanowi obecnie jedną z głównych dziedzin zainteresowań polskich historyków zajmujących się rosyjską historią wojskową. Dlatego też poza starszymi polskojęzycznymi opracowaniami współczesny historyk zmuszony jest posiłkować się wyłącznie literaturą rosyjską lub też tłumaczeniami prac historyków obcych⁸.

Natomiast z prac rodzimych historyków o szerszym zakresie chronologicznym można by wymienić tutaj jedynie pozycję autorstwa Wojciecha Morawskiego i Sylwii Szawłowskiej dotyczącą wojen rosyjsko-tureckich, mających miejsce pomiędzy XVII a XX w.⁹ Ukazała się ona w ramach serii wydawniczej „O wojnach i konfliktach” warszawskiego wydawnictwa „TRIO”. Ma jednak charakter popularnonaukowy, co powoduje, że można potraktować ją, również w kontekście polskim, jedynie jako swoiste wprowadzenie do skądinąd bardzo ciekawej i ważnej tematyki. Wszystko to powoduje, że współczesny historyk zainteresowany konfliktami rosyjsko-tureckimi nadal zmuszony jest sięgać również do starszych opracowań¹⁰.

W ramach dość poczytnej, a do niedawna także bardzo wartościowej serii: „Historyczne bitwy”, firmowanej najpierw przez Wydawnictwo Ministerstwa

⁷ Do mniej lub bardziej obszernych przyczynków zajmujących się tą problematyką należą choćby następujące pozycje: J. Kozłowski, *Warszawski Okręg Wojskowy w 1874 roku*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” [dalej: „SMHW”], t. XXXVIII, 1996; L. Madej, *Armia rosyjska w XIX i na początku XX stulecia. Zarys problematyki*, „SMHW”, t. XLVI, 2009; idem, *Zmiany w liczebności i potencjale bojowym wojsk rosyjskich w Królestwie Polskim w XIX i na początku XX wieku*, „Studia z Dziejów Wojskowości”, t. I, 2012; M. Kulik, *Rosyjskie formacje artylerii polowej w Warszawskim Okręgu Wojskowym (1865-1914)*, [w:] *Studia artyleryjskie*, t. IV, red. M. Giętkowski, A. Smoliński, Toruń 2012.

⁸ Vide: A. N. Kuropatkin, *Ruskaâ armia*, Sankt-Peterburg 2003 (I wydanie Sankt-Petersburg 1910 r.); A. A. Kersnovskij, *Istoriâ ruskoj armii*, Moskwa 1999 (I wydanie tej monografii ukazało się w czterech tomach w latach 1934-1938 w Belgradzie); P. A. Zajončkovskij, *Voennye reformy v 1860-1870 godov v Rossii*, Moskwa 1952; L. G. Beskrovnyj, *Ruskaâ armia i flot v XIX veke. Voенно-ekonomičeskij potencjał Rossii*, Moskwa 1973; *Voennaâ istoriâ Otečestva s drevnih vremën do naših dnei*, red. V. A. Zolotarev, Moskwa 1995; C. B. Stevens, *Rosyjskie wojny 1460-1730. Narodziny mocarstwa*, Warszawa 2010.

⁹ W. Morawski, S. Szawłowska, *Wojny rosyjsko-tureckie od XVII do XX wieku*, Warszawa 2006.

¹⁰ Vide: M. Tanty, *Bosfor i Dardanele w polityce mocarstw*, Warszawa 1982.

Obrony Narodowej, a następnie przez Wydawnictwo „BELLONA” na przestrzeni ostatnich trzydziestu lat ukazał się cały szereg monografii poświęconych poszczególnym bitwom stoczonym pomiędzy wojskami Rzeczypospolitej Obojga Narodów a wojskami carskimi lub też bataliom, które należą do rosyjskiej historii i stanowiły wyłącznie element etosu dawnej armii carskiej. Ze względu na przyjętą formułę wydawniczą pozycje te należałoby zaliczyć do publikacji o charakterze popularnonaukowym, przeznaczonych dla bardzo szerokiego grona odbiorców. Jednak w wielu przypadkach ich wartość jest, czy też raczej była, bardzo wysoka, gdyż ich autorami z reguły byli uznani historycy zawodowi. Powodowało to, że zawarte w nich treści były efektem rzetelnych badań naukowych, a od prac *stricte* naukowych odróżniał je jedynie bardzo ograniczony aparat naukowy. Z zasady też miały one określoną budowę. Otóż każda z nich pokrótce omawiała tło i przyczyny konfliktu, organizację armii i siły walczących stron¹¹, a dopiero następnie autor opisywał przebieg wojny oraz konkretne starcie i w końcu jego skutki militarne, a także polityczne i ewentualnie inne, jak choćby ekonomiczne.

Wśród pierwszej grupy prac tego typu należy wymienić następujące monografie. Jednym z pierwszych starć pomiędzy stroną polsko-litewską a wojskami Wielkiego Księstwa Moskiewskiego była stoczona 8 września 1514 r. bitwa pod Orszą. Monografię bitwy – jednej z największych w dziejach ówczesnej Europy – przygotował Piotr Dróżdź¹².

Kolejne dwie pozycje z tej serii, autorstwa Dariusza Kupisza dotyczą konfliktów Rzeczypospolitej z Rosją o Inflanty za rządów króla Stefana Batorego. Pierwsza z nich poświęcona została zakończonemu sukcesem oblężeniu Połocka w 1579 r.¹³, a druga polsko-litewskiej wyprawie na Psków z lat 1581-1582¹⁴, która była kulminacyjnym momentem trzeciej i ostatniej już kampanii moskiewskiej, kierowanej przez króla. Wartość obydwu tych prac podnosi wykorzystanie wielu źródeł drukowanych oraz obszernej literatury przedmiotu, w tym również rosyjskojęzycznej.

Następne trzy monografie dotyczą udziału sił zbrojnych Rzeczypospolitej w „dymitriadach”, czyli w wydarzeniach związanych z rosyjską „wielką smutą”¹⁵

¹¹ Z reguły znacznie dokładniej opisywane są wojska strony polskiej bądź litewskiej niż siły obce, z którymi przychodziło im przez wieki walczyć.

¹² P. Dróżdź, *Orsza 1514*, Warszawa 2000. Ponadto vide także: M. Plewczyński, *Wojny i wojskowość polska XVI wieku*, t. I: *Lata 1500-1548*, Zabrze 2011.

¹³ D. Kupisz, *Połock 1579*, Warszawa 2003.

¹⁴ D. Kupisz, *Psków 1581-1582*, Warszawa 2006.

¹⁵ Z wydanych ostatnio w Polsce pozycji dotyczących tej tematyki vide: A. Andrusiewicz, *Dzieje wielkiej smuty*, Katowice 1999; W. Polak, *O Kreml i Smoleńszczyznę. Polityka Rzeczypospolitej wobec Moskwy w latach 1607-1612*, Gdańsk 2008. Należy jednak zauważyć, iż w monografiach tych kwestie wojskowe stanowią jedynie jeden z wielu wątków poruszanych przez ich autorów. Nie zawsze też jest to wątek najważniejszy.

oraz będących ich bezpośrednim efektem konfliktach polsko-rosyjskich z początku XVII w. W ich trakcie miało miejsce kolejne wielkie starcie wojsk koronnych i rosyjskich, mianowicie stoczona 4 lipca 1610 r. bitwa pod Kłuszynem, którą zajął się Robert Szcześniak¹⁶. Podobnie jak w przypadku poprzednio omawianych prac, walorem tej monografii jest wykorzystanie przez autora źródeł archiwalnych oraz bogatej literatury rosyjskiej (głównie jednak tej starszej) oraz szwedzkiej. Warto tutaj podkreślić, iż to zwycięskie dla strony polskiej starcie przeszło do polskiej historii jako jedno z największych zwycięstw oręża polskiego. Stąd też w ramach obchodów czterechsetlecia tej *victorii* w 2010 r., ukazała się kolejna poświęcona jej ciekawa monografia autorstwa Radosława Sikory¹⁷.

Autorem kolejnego opracowania, poświęconego pobytowi żołnierzy koronnych i litewskich w Rosji i Moskwie w 1612 r., jest Tomasz Bohun¹⁸. Omawia pobyt załogi polsko-litewskiej na moskiewskim Kremlu oraz nieudaną próbę dostarczenia jej zaopatrzenia we wrześniu tegoż roku przez wojska dowodzone przez hetmana wielkiego litewskiego Jana Karola Chodkiewicza, a następnie oblężenie Kremla kierowane przez Kuźmę Minina i Dymitra Pożarskiego, które ostatecznie w listopadzie 1612 r. zakończyło się polską klęską. Również ta monografia oparta została o kwerendę archiwalną oraz o liczne źródła drukowane, a także o obszerną i wartościową polsko- i rosyjskojęzyczną literaturę przedmiotu¹⁹.

Kolejna pozycja, autorstwa Andrzeja Adama Majewskiego dotyczy zwycięskiej dla wojsk Rzeczypospolitej kampanii z lat 1617-1618²⁰, która w polskiej historiografii, głównie starszej, często określana jest również jako wyprawa królewicza Władysława Wazy na Moskwę. Stanowiła ona zakończenie wieloletnich zmagani polsko-moskiewskich związanych ze wspomnianymi powyżej „dymitriadami” i „wielką smutą”. W jej efekcie doszło do podpisania bardzo korzystnego dla Rzeczypospolitej rozejmu dywilińskiego, w wyniku którego uzyskała ona Smoleńszczyznę, Czernihowszczyznę i Siewierszczyznę. Także w przypadku tej monografii, w wyniku odpowiedniego doboru źródeł oraz literatury przedmiotu, powstało opracowanie posiadające sporą wartość merytoryczną.

Poza tym w ostatnich latach w Zabrzu w Wydawnictwie „Inforteditions” ukazała się jeszcze jedna bardzo wartościowa praca zajmująca się problematyką „dymitriad”,

¹⁶ R. Szcześniak, *Kłuszyn 1610*, Warszawa 2004.

¹⁷ R. Sikora, *Kłuszyn 1610. Rozważania o bitwie*, Warszawa 2010; idem, *Niezwykłe bitwy i szarże husarii*, Warszawa 2011, gdzie autor również omawia bitwę pod Kłuszynem.

¹⁸ T. Bohun, *Moskwa 1612*, Warszawa 2005 (wydanie II: Warszawa 2007).

¹⁹ Poza tym na ten temat vide także: M. Dawidziuk, *Załoga wojsk polskich i litewskich w Moskwie (1610-1612)*, „Zeszyt Naukowy Muzeum Wojska” [dalej: „ZNMW”], 2003, z. 16.

²⁰ A. A. Majewski, *Moskwa 1617-1618*, Warszawa 2006.

głównie zaś kwestiami wojskowymi związanymi z działaniami wojsk Dymitra II Samozwańca. Jej autorem jest Andrzej Grzegorz Przepiórka²¹. Książka ta przedstawia wydarzenia bardzo słabo opisane w dotychczasowej polskiej historiografii. Bowiem pomimo sporej liczby publikacji nadal brakuje opracowania poświęconego związanym z nimi sprawom i operacjom militarnym – zarówno strony polsko-litewskiej, jak i moskiewskiej. Jej walor podnosi wykorzystanie przez autora licznych źródeł z archiwów i bibliotek znajdujących się w Polsce, na Ukrainie oraz w Rosji i Szwecji. Poza tym przeprowadzona przez niego kwerenda objęła liczne źródła publikowane oraz obszerną literaturę przedmiotu, w tym również obcojęzyczną²².

Należy też w tym miejscu dodać, że tych tragicznych dla obydwu stron konfliktu wydarzeń dotyczą również publikacje pochodzących z epoki źródeł pamiętnikarskich autorstwa polskich uczestników „dymitriad”²³.

Poza tym pamiętać też trzeba, że we współczesnej polskiej historiografii istnieją również opracowania dotyczące słynnego pułku Aleksandra Lisowskiego, czyli późniejszych Lisowczyków oraz ich walk na terenie Wielkiego Księstwa Moskiewskiego podczas polskiej interwencji zbrojnej z początków XVII w.²⁴

²¹ A. G. Przepiórka, *Od Staroduba do Moskwy. Działania wojsk Dymitra II Samozwańca w latach 1607-1608*, Zabrze 2007. Pozycja ta należy do serii wydawniczej zatytułowanej *Bitwy/Taktyka*, która na polskim rynku wydawniczym coraz skuteczniej konkuruje ze wspomnianą już tutaj wielokrotnie serią: *Historyczne bitwy*.

²² Wydarzeń tych dotyczy również artykuł: P. Florek, *Oblężenie klasztoru troicko-siergiejewskiego jako przykład staropolskiej sztuki oblężniczej z początków XVII wieku*, [w:] *Polska myśl wojskowa na przestrzeni dziejów*, red. B. Łach, T. Gajownik, D. Radziwiłłowicz, Olsztyn 2008; idem, *Zapomniana bitwa – Rachmanowo (2 X 1608 r.)*, [w:] *Homo doctus in se semper divitias habet. Księga pamiątkowa ofiarowana Profesorowi Januszowi Mallkowi z okazji siedemdziesiątej rocznicy urodzin i pięćdziesiątej rocznicy rozpoczęcia pracy naukowej*, red. W. Polak, Toruń 2008; idem, *Artyleria oddziałów polskich na służbie Dymitra II Samozwańca*, [w:] *Studia artyleryjskie*, t. IV, red. M. Giętowski, A. Smoliński, Toruń 2012.

²³ Vide: J. Budziłło, *Wojna moskiewska wzniecona i prowadzona z okazji fałszywych Dymitrów od 1603 do 1612 r.*, oprac. J. Byliński, J. Długosz, Wrocław 1995; *Moskwa w rękach Polaków. Pamiętniki dowódców i oficerów garnizonu polskiego w Moskwie w latach 1610-1612*, oprac. M. Kubala, T. Ściężor, Warszawa 1995; S. Żółkiewski, *Początek i progres wojny moskiewskiej*, oprac. A. Borowski, Kraków 1998 (wydanie II: Kraków 2009); *Diariusz drogi króla JMCI Zygmunta III od szczęśliwego wyjazdu z Wilna pod Smoleńsk w roku 1609 a die 18 Augusta i fortunnego powodzenia przez lat dwie do wzięcia zamku Smoleńska w roku 1611*, oprac. J. Byliński, Wrocław 1999; *Polonika w Riksarkivet Skoklostersamlingen*, red. A. Nowicka-Jeżowa, t. II: *Sprawa Smoleńska. Z literatury okolicznościowej pierwszej połowy XVII wieku*, oprac. M. M. Kacprzak, Warszawa 2006; *Trzej poetyccy świadkowie pierwszej dymitriady*, oprac. J. Wójcicki, Kraków-Warszawa 2008; J. Sobieski, *Diariusz ekspedycyjnej moskiewskiej dwuletniej królewicza Władysława 1617-1618*, oprac. J. Byliński, W. Koczorowski, Opole 2010; K. Kościelniak, *Wpływ kampanii moskiewskiej 1609-1612 na rozwój polskiej myśli wojskowej w relacjach pamiętnikarskich*, [w:] *Polska myśl wojskowa na przestrzeni dziejów...*

²⁴ Vide: H. Wisner, *Lisowczycy*, Warszawa 1995 (wydanie II – Warszawa 2004); A. G. Przepiórka, *Od wolontariuszy do żołnierzy zaciężnych. Ewolucja formacji Lisowczyków w dobie wojny*

Następna praca, której autorem jest wspomniany już wcześniej Dariusz Kupisz dotyczy oblężenia Smoleńska przez wojska moskiewskie w latach 1632-1634 oraz polskiej odsieczy zakończonej kapitulacją armii Szeina pod murami tej twierdzy i zawarciem korzystnych dla Rzeczypospolitej traktatów polanowskich²⁵. O wadze tej problematyki stanowi to, iż wydarzenia te były kluczowym momentem tzw. wojny smoleńskiej. Natomiast wartość tej monografii, podobnie jak w przypadku poprzednio omówionych prac tego autora, stanowi odpowiedni dobór różnorodnych źródeł oraz literatury przedmiotu, w tym również rosyjskojęzycznej. Warto też zauważyć, że w ostatnich latach także ten konflikt doczekał się publikacji związanych z nim źródeł²⁶.

Wojnie Rzeczypospolitej z Moskwą z lat 1654-1655 poświęcona jest wydana w Zabrzu monografia autorstwa Konrada Bobiatyńskiego, która, co jest oczywiste, dotyczy niekorzystnych dla Rzeczypospolitej operacji militarnych wojsk moskiewskich, jakie miały wówczas miejsce na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego²⁷. K. Bobiatyński zajął się bowiem m.in. przebiegiem kampanii letniej 1654 r., oblężeniem i upadkiem Smoleńska, odbudową armii litewskiej po niepowodzeniach poniesionych przez nią pod Szklowem i Szepielewiczami, a także kontrofensywą wojsk litewskich i koronnych na Ukrainie podjętą już w końcu tego roku. Wartość merytoryczną ustaleń zawartych w tym opracowaniu znacznie podnosi wykorzystanie przez autora licznych źródeł z archiwów i bibliotek znajdujących się w Polsce i na Ukrainie oraz na Litwie. Oprócz tego kwerenda przeprowadzona przez autora objęła liczne źródła publikowane oraz obszerną literaturę przedmiotu, w tym również obcojęzyczną.

Z kolei Romuald Romański zajął się jednym z największych i zakończonych zwycięstwem wojsk koronnych starć wspomnianej wcześniej wojny Rzeczypospolitej z Wielkim Księstwem Moskiewskim z lat 1654-1655 i 1658-1667, bitwą pod Cudnowem z 1660 r. oraz kapitulacją otoczonej w jej efekcie licznej armii carskiej dowodzonej przez Wasyla Borysewicza Szeremietiewa, a także wspomagających ją wojsk kozackich, która nastąpiła 4 listopada tego roku²⁸. W efekcie tego starcia oraz uwieńczonej sukcesem kampanii cudnowskiej udaremnilo

z Moskwą (1615-1618), [w:] *Organizacja armii w nowożytnej Europie: struktury – urzędy – prawo – finanse*, red. K. Łopatecki, Zabrze 2011. Ponadto vide: *Pamątniki istorii vostočnoj Evropy. Istočniki XV-XVII vv. Tom pervyj, Kniga seunčej 1613-1619 gg. Dokumenty razrâdnogo prikaza o pohode A. Lisovskogo (osen' – zima 1615 g.)*, red. I. Grał, Moskva-Varšava 1995.

²⁵ D. Kupisz, *Smoleńsk 1632-1634*, Warszawa 2001.

²⁶ *Polonika w Riksarkivet...*, t. II: *Sprawa Smoleńska. Z literatury...*; *Diariusz kampanii smoleńskiej Władysława IV 1633-1634*, oprac. M. Nagielski, Warszawa 2006.

²⁷ K. Bobiatyński, *Od Smoleńska do Wilna. Wojna Rzeczypospolitej z Moskwą 1654-1655*, Zabrze 2004.

²⁸ R. Romański, *Cudnow 1660*, Warszawa 1996.

Moskwie zajęcie całej wchodzącej wówczas w skład Rzeczypospolitej Obojga Narodów Ukrainy. Ta niewątpliwie ciekawie napisana praca, w przeciwieństwie do poprzednich, oparta została wyłącznie na literaturze przedmiotu – przede wszystkim polskiej. Tak przynajmniej wynika z analizy zamieszczonej w niej bibliografii. Poza tym w ostatnich latach ukazały się również publikacje polskich źródeł dotyczących tych ważnych wydarzeń²⁹.

Celem pracy Marcina Gawędy poświęconej bitwom stoczonym 28 czerwca 1660 r. pod Połonką oraz w październiku tegoż roku nad rzeką Basią, było przybliżenie słabo opisanych, a przez to mało w Polsce znanych wydarzeń militarnych, które miały miejsce podczas wojny na litewskim teatrze działań wojennych³⁰. W efekcie przeprowadzonej przez autora kwerendy archiwalnej oraz w wydanych dotychczas drukiem publikacjach źródłowych, a także w bogatej literaturze przedmiotu, powstała niewątpliwie ciekawa i wartościowa praca dotycząca tego fragmentu wojny polsko-moskiewskiej z lat 1654-1667.

Kolejną cenną publikacją dotyczącą tematyki kampanii roku 1660 na Litwie jest pozycja przygotowana przez Krzysztofa Kossarzeckiego, a opublikowana przez Wydawnictwo „Inforteditions”³¹. Autor tej monografii opisał m.in. okoliczności wznowienia wojny z Moskwą, siły i plany walczących stron, a także ofensywę wojsk kniazia Iwana Chowańskiego z przełomu 1659 i 1660 r. oraz walki na Podlasiu. Rozważania te objęły również działania ofensywne wojsk koronnych i litewskich, które doprowadziły do zwycięskiej dla nich bitwy pod Połonką. Walory omawianej tutaj pracy podnosi wykorzystanie przez autora licznych źródeł archiwalnych i materiałów rękopiśmiennych z archiwów i bibliotek znajdujących się w Polsce, Rosji, na Ukrainie, Litwie i Białorusi. Poza tym przeprowadzona przez autora kwerenda objęła liczne źródła publikowane oraz obszerną literaturę przedmiotu, w tym również obcojęzyczną. Warto też tutaj dodać, iż nasza wiedza została poszerzona o kilka wydanych ostatnio drukiem bardzo wartościowych pamiętników kombatantów, którzy brali udział w tych wydarzeniach³².

W omawianej tutaj grupie prac z serii „Historyczne bitwy” znajduje się też raczej mało udana monografia Piotra Derdeja, dotycząca trzech starć wojny polsko-rosyjskiej z 1792 r. toczonej w obronie Konstytucji 3 maja, mianowicie bitwom pod Zieleńcami, pod Mirem oraz pod Dubienką³³. Taki dobór treści spowodował,

²⁹ Vide: S. Leszczyński, *Potrzeba z Szeremetem, hetmanem moskiewskim i z Kozakami w roku Pańskim 1660 od Polaków wygrana*, oprac. P. Borek, Kraków 2006.

³⁰ M. Gawęda, *Połonka-Basia 1660*, Warszawa 2005.

³¹ K. Kossarzecki, *Kampania roku 1660 na Litwie*, Zabrze 2005.

³² Vide: J. W. Poczobut Odlanicki, *Pamiętnik 1640-1684*, oprac. A. Rachuba, Warszawa 1987; J. Łoś, *Pamiętnik towarzysza chorągwi pancерnej*, oprac. R. Śreniawa-Szypiorski, Warszawa 2000.

³³ P. Derdej, *Zieleńce – Mir – Dubienka 1792*, Warszawa 2000

że łamiąc panujące dotychczas w ramach tej serii zasady, autor omówił praktycznie całą tę wojnę, toczącą się wówczas na ukraińskim i litewskim teatrze działań wojennych, łącznie z jej aspektami politycznymi. Spowodowało to, iż żadna z tych bitew ani biorące w nich armie nie zostały omówione w wyczerpujący sposób³⁴.

Kolejne dwa opracowania dotyczą bitew z okresu powstania kościuszkowskiego 1794 r. Autorem pierwszego z nich, dotyczącego Raławic, jest Bartłomiej Szyndler, który przedstawił starcie na tle panoramy początkowych dziejów tego narodowego zrywu³⁵. Poza tym opisał on także dalsze dzieje i przebieg karier głównych uczestników tej bitwy, w tym także rosyjskiego generała Aleksandra Tormasowa. Omawiane tutaj opracowanie pozbawione jest bibliografii. Zamiast niej, w odrębnych rozdziałach autor przedstawił źródła dotyczące bitwy oraz dotychczasowy stan literatury.

Nieco wcześniej problematyką tej bitwy zajmował się również wybitny polski historyk wojskowy, mianowicie Jan Lubicz-Pachoński. Poświęcona jej analiza stanowi bowiem dogłębne i jak się wydaje najpełniejsze obecnie studium zarówno przyczyn, które doprowadziły do tego starcia, jak i przebiegu samej bitwy, a także jej militarnych skutków. Poza tym autor ten sporo uwagi poświęcił biorącym w niej udział siłom rosyjskim³⁶.

Kolejną pozycją z serii „Historyczne bitwy”, a dotyczącą tego powstania, jest monografia słabo dotychczas przebadanej bitwy pod Maciejowicami autorstwa Wojciecha Mikuły³⁷. W pracy dokładnie omówiono działania wojsk powstańczych i armii rosyjskiej w okresie od 5 września, aż do feralnego dla Polaków dnia 10 października 1794 r., kiedy to rozegrała się zakończona polską klęską maciejowicka batalia. Wartość tej pracy podnosi wykorzystanie źródeł archiwalnych oraz publikowanych, a także obszernej literatury przedmiotu, w tym również rosyjskojęzycznej.

Warto także tutaj dodać, że w ostatnich latach ukazały się też drukiem pamiętniki kombatantów, którzy brali udział w powstaniu 1794 r., w tym w starciu pod Maciejowicami³⁸.

Ciekawie napisaną, choć fragmentami budzącą pewne kontrowersje publikacją, dotyczącą udziału Polaków i Rosjan w wydarzeniach 1813 r., jest pozycja autorstwa

³⁴ W ostatnich latach na temat obu starć, w których udział brały wojska koronne, pisał również: W. S. Mikuła, *Zieleńce-Dubienka. Z dziejów wojny w obronie Konstytucji 3 maja*, Pruszków 1995. Jednak także ta niewielka objętościowo praca nie wyczerpuje tego tematu.

³⁵ B. Szyndler, *Raławice 1794*, Warszawa 2009.

³⁶ J. Lubicz-Pachoński, *Bitwa pod Raławicami*, Warszawa-Kraków 1984.

³⁷ W. Mikuła, *Maciejowice 1794*, Warszawa 1991.

³⁸ Vide choćby: *Dziennik Józefa Kopcia brygadiera wojsk polskich*, oprac. A. Kuczyński, Z. Wójcik, Warszawa-Wrocław 1995. Zauważyć należy, iż dziennik ten zawiera też sporo informacji na temat ówczesnej armii rosyjskiej oraz imperium carskiego.

Jadwigi Nadziei. Dotyczy ona trwającej od lutego do listopada blokady i oblężenia przez wojska rosyjskie obsadzonej przez polski garnizon twierdzy zamojskiej³⁹.

Dalsze pozycje należące do tej serii wydawniczej omawiają największe starcia Wojska Polskiego Królestwa Polskiego z armią rosyjską podczas wojny polsko-rosyjskiej 1831 r., która w rosyjskiej historiografii z reguły nadal określana jako *polски bunt 1830-1831 r.* Warto też zauważyć, iż w polskiej historiografii nie słabnie trwające od bardzo dawna zainteresowanie powstaniem listopadowym oraz będącą jego bezpośrednim skutkiem wojną z Rosją⁴⁰.

Monografia autorstwa Tomasza Strzeżka dotyczy bitew pod Stoczkiem z 14 lutego i pod Nową Wsią 19 lutego 1831 r.⁴¹ Obydwa starcia były zwycięstwem jazdy polskiej z korpusu generała Józefa Dwernickiego nad oddziałami rosyjskiego V Rezerwowego Korpusu Kawalerii generałów Fiodora Gejsmara oraz Cypriana Kreutzta. Autor opisał genezę i charakter wojny polsko-rosyjskiej 1831 r., a także plany militarne obydwu stron konfliktu oraz wstępne walki toczone po przekroczeniu granicy przez armię carską. Poza tym dokonał również charakterystyki jazdy Wojska Polskiego oraz armii rosyjskiej.

Kolejna praca tego autora poświęcona została jednej z największych bitew polskiej ofensywy wiosennej 1831 r., do której doszło 10 kwietnia pod Iganiami⁴². Poza, co oczywiste, przebiegiem bitwy igańskiej autor omówił także pozostałe starcia tego etapu działań Wojska Polskiego nacierającego na siły rosyjskie, rozmieszczone wzdłuż szosy brzeskiej. Uzupełnieniem jego wywodów jest dokładne określenie sił, zarówno polskich jak i rosyjskich, które brały udział w tych wydarzeniach⁴³.

Tomasz Strzeżek jest też autorem monografii dotyczącej nieskutecznej obrony Warszawy w dniach 6 i 7 września 1831 r. przed wojskami rosyjskimi⁴⁴. Opisał w niej

³⁹ J. Nadzieja, *Zamość 1813*, Warszawa 1994.

⁴⁰ Vide: *Powstanie listopadowe 1830-1831. Dzieje wewnętrzne. Militaria. Europa wobec powstania*, red. W. Zajewski, Warszawa 1980; A. Dobroński, *Powstanie listopadowe i wojna polsko-rosyjska 1830-1831*, [w:] *Z dziejów wojskowych ziem północno-wschodnich Polski*, cz. 1, red. Z. Kosztyła, Białystok 1986; W. Zajewski, *Powstanie listopadowe 1830-1831*, Warszawa 1998; W. Saletra, *Krakowskie i Sandomierskie w czas powstania listopadowego. Administracja, wysiłek zbrojny, postawa społeczeństwa*, Sandomierz 2006; A. Nadolski, *Z szabłą na Moskalą. Barbara Czarnowska (1810-1891) – żołnierz Powstania Listopadowego*, Warszawa 2011. Faktem wartym odnotowania jest też ukazanie się w 1988 r. w Krakowie reprintu bardzo wartościowej monografii rosyjskiego autora, mianowicie: A. K. Puzyrewski, *Wojna polsko-ruska 1831 r.*, Warszawa 1899.

⁴¹ T. Strzeżek, *Stoczek-Nowa Wieś 1831*, Warszawa 2010.

⁴² T. Strzeżek, *Iganie 1831*, Warszawa 1999; idem, *Polska ofensywa wiosenna w 1931 roku. Zaprzepaszczona szansa powstania listopadowego*, Olsztyn 2002 (II wydanie: Oświęcim 2011).

⁴³ Na temat tej bitwy pisał także: Z. Gnat-Wieteska, *Iganie*, Pruszków 1997.

⁴⁴ T. Strzeżek, *Warszawa 1831*, Warszawa 1998; idem, *Obrona Warszawy 6-7 września 1831 roku*, Olsztyn 1996.

przyczyny, które doprowadziły do oblężenia stolicy, jej system obronny oraz siły obu stron i plan walki, a także dwudniową obronę, zakończoną kapitulacją strony polskiej. Swoje rozważania zakończył przedstawieniem bilansu strat. Praca nie posiada jednak bibliografii, a reszta aparatu naukowego ograniczona została do minimum.

Natomiast wszystkie pozostałe wymienione powyżej opracowania tego autora oparte zostały o kwerendę obfitych i różnorodnych źródeł archiwalnych i drukowanych oraz o obszerną, wartościową i celowo dobraną literaturę przedmiotu, zarówno polsko-, jak i rosyjskojęzyczną.

Bardzo ciekawe i kompetentne omówienie stoczony 25 lutego 1831 r. bitwy pod Grochowem przygotował Wiesław Majewski⁴⁵. Omówił on wstępny okres walk wojny polsko-rosyjskiej, w wyniku którego armia carska podeszła na przedpola Warszawy, w tym również bitwę pod Wawrem z 19 lutego. Poza tym pokazał także siły polskie i rosyjskie, które wzięły udział w tym starciu oraz topografię terenu bitwy. Opis grochowskiej batalii otrzymał bardzo przejrzystą i jednocześnie dynamiczną formę co powoduje, że książka ta jest stosunkowo łatwa w odbiorze. Omawiana tutaj pozycja pozbawiona jest bibliografii. Jednak autor zaopatrzył ją w cały szereg przypisów, które odsyłają czytelnika do odpowiednich źródeł oraz fachowej literatury przedmiotu.

Natomiast monografia Dariusza Ostapowicza dotyczy dwóch bitew stoczonych przez korpus generała Dwernickiego, mianowicie 19 kwietnia 1831 r. pod Boremlem na Wołyniu oraz 14 maja tegoż roku przez powstańców podolskich pod Daszowem⁴⁶. Warto zauważyć, że to pierwsze starcie z korpusem rosyjskim dowodzonym przez generała F. Rüdigera uważane jest za najświetniejszą akcję kawalerii polskiej w tej wojnie. Całość tych działań, których głównym celem było przeniesienie powstania do „krajów zabranych”, czyli na Wołyń i Podole, doprowadzona została przez autora do dnia 27 kwietnia, a więc do momentu przekroczenia przez siły generała Dwernickiego granicy austriackiej. Poza tym zajął się on także operacjami powstańców podolskich oraz popowstaniowymi losami uczestników tych wydarzeń. Ta ciekawie napisana pozycja powstała w oparciu o publikowane źródła oraz o studia podstawowej literatury przedmiotu, głównie jednak polskojęzycznej.

Odrębnej monografii doczekała się także kolejna wielka bitwa powstania, mianowicie przegrana przez Wojsko Polskie batalia stoczona 26 maja 1831 r. pod Ostrołęką. Jej autorem jest Michał Leszczyński⁴⁷. Opisał on cele i przebieg polskiej

⁴⁵ W. Majewski, *Grochów 1831*, Warszawa 1982.

⁴⁶ D. Ostapowicz, *Boremel 1831*, Warszawa 2010.

⁴⁷ M. Leszczyński, *Ostrołęka 1831*, Warszawa 2011. Natomiast ze starszych prac w wielu aspektach swoją aktualność i wartość zachowało opracowanie: W. Tokarz, *Bitwa pod Ostrołęką*, Poznań 1922.

„wyprawy na gwardie”, organizację i stan liczebny obu walczących armii, teatr działań wojennych, a także przebieg samej bitwy ostrołęckiej i jej skutki militarne. Wartość tej pracy obniża jednak brak wykorzystania odpowiednich źródeł rosyjskich oraz rosyjskojęzycznej literatury przedmiotu. W zamian za to w bibliografii znalazły się, nie wiedzieć czemu, anglojęzyczne opracowania⁴⁸ dotyczące piechoty rosyjskiej czasów wojen napoleońskich oraz bitwy pod Bałakławą w 1854 r.⁴⁹

Kończąc problematykę związaną z wojną polsko-rosyjską 1831 r. należy wspomnieć o jeszcze jednej monografii, która choć nie należy do wspomnianej wcześniej serii, to ze względu na prezentowaną tematykę oraz wartość naukową niewątpliwie warta jest wymienienia. Mowa jest tutaj o pracy Jana Warmińskiego dotyczącej jeńców rosyjskich, którzy znaleźli się w niewoli polskiej w wyniku wydarzeń lat 1830-1831⁵⁰. Wykorzystując bogate źródła archiwalne oraz różnorodne źródła drukowane, a także bardzo obszerną literaturę przedmiotu, autor zajął się ustaleniem liczby jeńców rosyjskich, którzy dostali się wówczas do polskiej niewoli, a także okolicznościami, w jakich to następowało. Poza tym opisał również rozlokowanie i warunki bytowe, w jakich przetrzymywano jeńców, ich życie codzienne, ucieczki oraz wzajemny stosunek jeńców rosyjskich i Polaków. W sumie powstało niezwykle ciekawe i wartościowe opracowanie jakiego w dotychczasowej polskiej historiografii jeszcze nie było.

Następne pozycje z cyklu wydawniczego „Historyczne bitwy” dotyczą już wyłącznie bitew i wydarzeń związanych z rosyjską historią wojskową. Jednak wszędzie tam, gdzie to było możliwe, autorzy poszczególnych monografii podkreślali ich ewentualne związki z dziejami polskimi. Z reguły polegały one na udziale polskich formacji wojskowych bądź też Polaków służących w obcych armiach w różnych starciach. Warto też tutaj podkreślić, iż w zdecydowanej większości przypadków walczyli oni po stronie przeciwników armii rosyjskiej.

Do tej grupy należy ciekawa monografia bitwy na Kulikowym Polu z 1380 r. autorstwa Leszka Podhorodeckiego⁵¹. To niezwykle ważne dla dziejów Rusi Moskiewskiej zwycięstwo, odniesione przez wojska ruskie dowodzone przez księcia Dymitra Dońskiego nad mongolską armią nieformalnego Chana Wielkiej Ordy Mamaja, było ważnym etapem na drodze do odzyskania przez nią pełnej suweren-

⁴⁸ Należące do bardzo poczytnych i z reguły mniej lub bardziej wartościowych serii wydawnictwa „OSPREY”.

⁴⁹ Dlatego też wydaje się celowym wspomnieć w tym miejscu o bardzo wartościowym wydawnictwie źródłowym dotyczącym tej bitwy, które w znaczący sposób może uzupełnić braki omówionej powyżej pozycji. Zawiera ono bowiem nie tylko źródła polskie, ale także mało znane źródła rosyjskie. Vide: *Ostrołęka. Wspomnienia, rozkazy, relacje*, oprac. N. Kasperek, J. Gołota, Ostrołęka 2011.

⁵⁰ J. Warmiński, *Losy jeńców rosyjskich w powstaniu listopadowym 1830-1831*, Lublin 2006.

⁵¹ L. Podhorodecki, *Kulikowe Pole 1380*, Warszawa 1986.

ności. Konflikt ten oraz jego przyczyny i następstwa, a także siły walczących stron i samo starcie na Kulikowym Polu opisane zostało przez autora w oparciu o opublikowane źródła staroruskie oraz o odpowiednią literaturę przedmiotu, głównie rosyjskojęzyczną. Warto też tutaj zauważyć, iż nie pominął on także wątku rywalizacji o władzę nad ziemiami ruskimi pomiędzy ówczesnym władcą Wielkiego Księstwa Litewskiego Jagiełłą a Dymitrem Dońskim i innymi książętami ruskimi.

Kolejna praca, przygotowana przez znanego i uznanego polskiego historyka zajmującego się dziejami Rosji, Władysława Serczyka, dotyczy słynnej bitwy pod Połtawą z 1709 r., w wyniku której armia cara Piotra I Wielkiego zadała druzgocącą klęskę wojskom szwedzkim króla Karola XII⁵². Potencjalny czytelnik tej monografii otrzymał krótki rys przyczyn i przebiegu Wielkiej Wojny Północnej, a także dokładny opis kampanii 1709 r. oraz samej bitwy pod Połtawą, w tym również jej militarnych i politycznych skutków. Poza tym autor nie pominął także słynnej i skomplikowanej sprawy kozackiego hetmana Iwana Mazepy. Pozycja ta napisana została w konwencji opracowania popularnonaukowego i poza nielicznymi przypisami nie zawiera bibliografii, lecz jedynie wskazówki bibliograficzne⁵³.

Spora liczba mniej lub bardziej udanych monografii z serii „Historyczne bitwy” dotyczy także kampanii i bitew, w których brały udział wojska carskie podczas licznych wojen napoleońskich⁵⁴. Otwiera je praca autorstwa Tomasza Rogackiego, poświęcona krwawej⁵⁵ bitwie pod Pruską Iławą (właściwie: Preussisch Eylau) z 1807 r.⁵⁶ Opisano w niej wschodniopruski teatr działań wojennych, operacje Wielkiej Armii, siły rosyjskie i pruskie, a także przebieg samego starcia pod Pruską Iławą (7-8 lutego 1807 r.) i końcowe walki tej kampanii. Pracę tę oparto o podstawowe źródła drukowane oraz o opracowania rosyjsko-, francusko-, niemiecko- i polskojęzyczne⁵⁷.

⁵² W. Serczyk, *Poltawa 1709*, Warszawa 1982.

⁵³ Warto też tutaj dodać, iż współczesny polski czytelnik dysponuje także dwoma wartościowymi i bardzo ciekawymi monografiami dotyczącymi tej kampanii i bitwy, będącymi tłumaczeniami prac uznanych historyków szwedzkich. Vide: P. Englund, *Poltawa*, Gdańsk 2003; P. From, *Klęska pod Połtawą. Kampania Karola XII w Rosji w latach 1707-1709*, Zabrze 2010. Poza tym vide: B. Liljegren, *Karol XII*, Gdańsk 2010. Jednocześnie sporo ciekawych informacji o tych wydarzeniach, głównie zaś dotyczących odbioru skutków tej batalii w ówczesnej Rzeczypospolitej, zawiera pozycja: W. E. Rakowski, *Pamiętnik Wielkiej Wojny Północnej*, oprac. M. Nagielski, M. Wagner, Warszawa 2002.

⁵⁴ Warto tutaj pamiętać, że poza publikacjami zwartymi, obecnie dysponujemy także całym szeregiem, nieraz bardzo interesujących i wartościowych przyczynków, opracowanych przez polskich historyków. Vide: L. Madej, *Wyprawa Kozaków dońskich do Indii w 1801 roku*, „Studia Historyczne”, 2003, z. 1.

⁵⁵ Była to jedna z najkrwawszych bitew epoki napoleońskiej.

⁵⁶ T. Rogacki, *Pruska Iława 1807*, Warszawa 2004.

⁵⁷ O wydarzeniach tej kampanii, w tym także o biorących w niej udział wojskach rosyjskich pisali ostatnio również: T. Strzeżek, *Wojny napoleońskie w Prusach Wschodnich*, [w:] *Wojny w Prusach*,

Kolejny, jednak bardzo nieudany, przygotowany przez Piotra Dróżdza, tomik dotyczy słynnej bitwy pod Borodino z 1812 r.⁵⁸ Jej autor zbyt obszernie opisał bowiem dzieje cesarza Napoleona Bonaparte oraz jego wcześniejszych sukcesów wojennych, a zbyt mało miejsca poświęcił teatrowi działań wojennych, na którym miała miejsce kampania 1812 r. Jednocześnie zbyt ogólnikowo potraktowane zostały armie obydwu walczących wtenczas przeciwników. Także dobór wykorzystanej bibliografii robi wrażenie dość przypadkowego, przy czym nie uwzględniono w niej najnowszej literatury rosyjskiej. Dominują zresztą, głównie starsze, opracowania historyków polskich. Nie zabrakło natomiast szerszych odniesień do udziału w tych wydarzeniach Wojska Polskiego Księstwa Warszawskiego oraz polskich pułków znajdujących się na żołdzie francuskim.

Znacznie rzetelniej oraz w oparciu o zdecydowanie obszerniejszą i wartościowszą literaturę przygotowane zostały natomiast dwie prace Andrzeja Dusiewicza. Pierwsza z nich poświęcona została krwawej bitwie pod Smoleńskiem, która odbyła się w dniach od 16 do 18 sierpnia 1812 r.⁵⁹ Pokazano w niej marsz Wielkiej Armii, w tym także polskiego, dowodzonego przez Józefa księcia Poniatowskiego, V Korpusu w kierunku Smoleńska oraz walki o samo miasto i przeprawy na Dnieprze. Poza tym A. Dusiewicz podjął się również trudu przedstawienia dokładnego *Ordre de Bataille* wojsk obydwu armii, które uczestniczyły w tych wydarzeniach⁶⁰.

Natomiast druga pozycja dotyczy bitwy pod Tarutino⁶¹ stoczonej 18 października 1812 r.⁶² Jej autor omówił cały zaczepny manewr wojsk rosyjskich oraz przebieg walk pod Tarutinem, a także nieudaną próbę wycofania się Wielkiej Armii z Moskwy traktem kałuskim. Obszernie też omówiony został przez niego udział w tych wydarzeniach żołnierzy polskiego V Korpusu Wielkiej Armii.

red. W. Gieszczyński, N. Kasperek, J. Maroń, Olsztyn 2004; idem, *Wojny napoleońskie w Prusach Wschodnich*, [w:] *Wielkie wojny w Prusach. Działania militarne między Wisłą a Niemnem na przestrzeni wieków*, red. W. Gieszczyński, N. Kasperek, Dąbrówno 2010; J. Jasiński, S. Skowronek, *Wschodniopruskie kampania Napoleona. Wielka Armia i wojska polskie w 1807 roku. Historia, tradycje, legendy*, Olsztyn 2007; Ch. Summerville, *Polska kampania Napoleona*, Warszawa 2008; S. Skowronek, *Guttstadt i Heilsberg. Działania wojenne w rejonie Dobrego Miasta i Lidzbarka Warmińskiego 4-12 czerwca 1807*, Zabrze 2011. Natomiast „mazowiecki” etap tej wojny, w tym także udział w nim armii rosyjskiej, opisywał Andrzej Nieuważny: *Napoleon na Mazowszu. Bitwy pod Pułtuskim i Gołyminem 1806-1807*, Pułtusk 2007.

⁵⁸ P. Dróżdź, *Borodino 1812*, Warszawa 2003.

⁵⁹ A. Dusiewicz, *Smoleńsk 1812*, Warszawa 2007.

⁶⁰ Współczesny polski czytelnik może skorzystać także z innego – jednak bardzo pobieżnie przygotowanego – popularnonaukowego opracowania tej bitwy. Vide: A. Cz. Żak, *Smoleńsk 1812*, Pruszków 1999.

⁶¹ Dla Polaków i Francuzów była to bitwa pod Winkowem, choć ci ostatni niekiedy określali ją także jako bitwę nad rzeką Czerniszną.

⁶² A. Dusiewicz, *Tarutino 1812*, Warszawa 2004.

Swoistą kontynuacją opisu wielkich starć tej kampanii może być monografia Rafała Kowalczyka dotycząca bitwy pod Małojarosławcem, stoczonej 24 i 25 października 1812 r.⁶³ Przedstawiono w niej przyczyny, które doprowadziły do tego starcia, plany operacyjne obydwu walczących stron, przebieg walk o Małojarosławiec, a także tragiczne dla Wielkiej Armii skutki tego zwycięskiego dla Rosjan starcia. Pracę tę uzupełnia *Ordre de Bataille* obydwu armii z dnia 9 września 1812 r. Wartość zawartych w niej ustaleń podnosi wykorzystanie przez jej autora licznych i różnorodnych źródeł drukowanych oraz obszernej i wartościowej literatury przedmiotu, w tym także obcej.

Bardzo wartościowym opracowaniem jest przygotowana przez Roberta Bieleckiego monografia bitwy nad Berezyną, która rozegrała się w trzeciej dekadzie listopada 1812 r. i stanowiła jeden z ostatnich oraz jednocześnie najważniejszych i najtragiczniejszych akordów kampanii rosyjskiej⁶⁴. Poza szerokim oraz bardzo dobrze skonstruowanym i dynamicznym opisem walk o umożliwienie odwrotu Wielkiej Armii przez Berezynę, autor szeroko omówił również udział w tych wydarzeniach wojska Księstwa Warszawskiego, które broniło przepraw przed napierającymi oddziałami rosyjskimi. Całość tych zagadnień, pomimo popularnonaukowego z założenia charakteru książek z serii „Historyczne bitwy”, opracowana została na podstawie bogatej podstawy źródłowej oraz obszernej literaturze przedmiotu⁶⁵.

W grupie prac dotyczących udziału armii rosyjskiej w wojnach epoki napoleońskiej należy odnotować także monografię bitwy stoczonej 13 lutego 1813 r. pod Kaliszem pomiędzy VII Korpusem Wielkiej Armii a rosyjskim korpusem awangardy dowodzonym przez generała von Wintzigerode. Jej autorem jest Marcin Baranowski⁶⁶. Opisał on działania wojsk rosyjskich oraz Wielkiej Armii, które toczyły na terenie Księstwa Warszawskiego w okresie od grudnia 1812 r. do lutego 1813 r.,

⁶³ R. Kowalczyk, *Małojarosławiec 1812*, Warszawa 2008.

⁶⁴ R. Bielecki, *Berezyna 1812*, Warszawa 1990. Poza tym o zagładzie Wielkiej Armii w Rosji w 1812 r. oraz o ówczesnych sukcesach wojsk rosyjskich pisali ostatnio także: R. Kowalczyk, *Katastrofa Wielkiej Armii Napoleona w Rosji w 1812 roku*, Łódź 2007.

⁶⁵ Warto też tutaj dodać, iż obecnie polski czytelnik swoją wiedzę na temat tej kampanii, choć głównie w zakresie udziału w niej sił Wielkiej Armii, może wzbogacić o kilka bardzo ciekawie przygotowanych i wartościowych publikacji będących tłumaczeniem prac autorów obcych. Vide: P. Britten Austin, *1812. Marsz na Moskwę*, Gdańsk 2002; idem, *1812. Napoleon w Moskwie*, Gdańsk 2003; idem, *1812. Wielki odwrót. Opowieść tych, co przeżyli*, Gdańsk 2005; A. Zamojski, *1812. Wojna z Rosją*, Kraków 2007; D. Smith, *Napoleon przeciwko Rosji 1812. Druga wojna polska*, Zakrzewo 2012. Nie należy też zapominać o dotyczących tych wydarzeń pamiętnikach, które w ostatnich ukazały się w Polsce. Vide: J. Grabowski, *Pamiętniki wojskowe 1812-1814*, Warszawa 2004; A. Gaulaincourt, *Wspomnienia z wyprawy na Moskwę 1812 r.*, Gdańsk 2006.

⁶⁶ M. Baranowski, *Bitwa pod Kaliszem 13 lutego 1813*, Zabrze 2006.

a także scharakteryzował biorące w nich udział armie. Poza tym dokładnie przeanalizował kaliską batalię oraz skutki militarne i polityczne, które były jej konsekwencją. Warto też pamiętać, że była to ostatnia bitwa epoki napoleońskiej stoczona na ziemiach polskich. Wartość tej monografii podnosi wykorzystanie przez autora źródeł z archiwów znajdujących się w Paryżu oraz w Moskwie. Oprócz tego przeprowadzona przez niego kwerenda objęła liczne źródła publikowane oraz obszerną literaturę przedmiotu, w tym również obcojęzyczną.

Kolejną publikacją dotyczącą wydarzeń 1813 r. autorstwa wspomnianej już wcześniej Jadwigi Nadziei, jest monografia poświęcona „bitwie narodów”, która miała miejsce pod Lipskiem pomiędzy 16 a 19 października 1813 r.⁶⁷ Autorka omówiła w niej przebieg wiosennych starć kampanii niemieckiej⁶⁸, próby zawarcia pokoju, a następnie dalszy etap tej kampanii, którego zwieńczeniem była bitwa pod Lipskiem oraz bitwa pod Hanau stoczona 30 i 31 października tego roku podczas odwrotu Wielkiej Armii za Ren. Ponadto sporo informacji dotyczy także udziału wojsk rosyjskich w bitwie lipskiej, m.in. korpusów generała lejtnanta hrabiego Petera Ludwiga zu Sayn-Wittgenstein, generała Michaiła Barclay de Tolly, a także grupy kozackiej atamana Matwieja Płatowa oraz armii rezerwowej generała Leontija Benningsena i innych. Ważnym wątkiem jej narracji jest też udział w tych operacjach resztek Wojska Polskiego Księstwa Warszawskiego⁶⁹.

Ciekawą, choćby przez to, że porusza bardzo słabo znaną w Polsce problematykę wojny Rosji z Persją z lat 1826-1828, jest monografia Pawła Borawskiego wydana przez Wydawnictwo „Inforteditions”⁷⁰. Jej autor omówił przyczyny wybuchu tego konfliktu, opisał ówczesną armię perską oraz skład rosyjskiego Samodzielnego Korpusu Kaukaskiego, a także dokonał analizy przebiegu działań wojennych, w tym największych bitew. Poza tym wskazał również na skutki tego konfliktu. Praca została oparta o źródła drukowane oraz o odpowiednią, głównie rosyjskojęzyczną literaturę przedmiotu. Posiada także aparat naukowy, choć bibliografia sporządzona została w dość zaskakujący i jednocześnie kontrowersyjny sposób.

Natomiast wartościową pracą z serii „Historyczne bitwy”, opartą o różnorodne publikowane źródła oraz o odpowiednią: polsko-, rosyjsko- i anglojęzyczną litera-

⁶⁷ J. Nadzieja, *Lipsk 1813*, Warszawa 1990 (wydanie II: Warszawa 1998).

⁶⁸ Problematyką tą, w tym także udziałem w tych operacjach wojsk rosyjskich, ostatnio zajmował się także: M. Olczak, *Kampania 1813. Śląsk i Łużyce*, Warszawa 2004.

⁶⁹ Współczesny polski czytelnik może sięgnąć także po tłumaczenia opracowań historyków obcych dotyczących kampanii niemieckiej 1813 r. oraz bitwy pod Lipskiem – vide: G. F. Nafziger, *Kozacy w Hamburgu, 1813*, [w:] *Za liniami wroga*, red. S. A. Southworth, Poznań 2003; D. Smith, *Lipsk 1813*, Gdańsk 2005; F. L. Petre, *Ostatnia kampania Napoleona na terenie Niemiec*, Oświęcim 2011.

⁷⁰ P. Borawski, *Wojna rosyjsko-perska 1826-1828*, Zabrze 2011.

turę przedmiotu jest publikacja autorstwa Michała Klimeckiego, dotycząca walk na Krymie w latach 1854-1855, toczonych przez armię rosyjską z wojskami tureckimi i koalicją państw zachodnich⁷¹. Problematyka ta, choć ma także swój kontekst polski, nie jest niestety zbyt popularna w polskiej historiografii ostatnich lat⁷². Mimo to M. Klimecki podjął się trudu opisanego przebiegu walk nad Dunajem, na Kaukazie w 1854 r. oraz walk na Krymie w roku następnym: oblężenia Sewastopola i bitew pod Bałakławą⁷³ oraz Inkermanem, które ostatecznie, pomimo bardzo dobrej postawy obrońców, zakończyły się upadkiem sewastopolskiej twierdzy i porażką Rosjan, którzy zmuszeni zostali do podjęcia rozmów pokojowych.

Bardzo ciekawą pracą jest też pozycja autorstwa Bogusława Brodeckiego poświęcona bitwom na przełęczy Szyпка i wokół miejscowości Plewna, które miały miejsce podczas tak ważnej dla narodów południowosłowiańskich, a także samych Rosjan, wojny rosyjsko-tureckiej z lat 1877-1878⁷⁴. Jej autor zajął się omówieniem przyczyn tej wojny, przebiegiem operacji wojennych rosyjskiej armii dunajskiej oraz krwawymi walkami o przełęcz Szyпка i bitwą pod Plewną. Ważnym i cennym wątkiem jego rozważań jest też kwestia liczebności żołnierzy narodowości polskiej, którzy wzięli udział w tych wydarzeniach walcząc w carskich mundurach. Wartość tego opracowania podnosi fakt wykorzystania przez B. Brodeckiego różnorodnych źródeł drukowanych oraz obszernej literatury przedmiotu, zarówno polsko-, jak i rosyjskojęzycznej.

Choć Polska nigdy nie była i nadal nie jest państwem morskim, to jednak spore zainteresowanie polskiej historiografii budzi właśnie tematyka flot wojennych oraz konfliktów zbrojnych toczonych na morzach i oceanach, w tym także tych z udziałem floty rosyjskiej⁷⁵. W efekcie tego w serii „Historyczne bitwy” ukazały się trzy takie pozycje. Autorem pierwszej z nich, poświęconej wojnie rosyjsko-tureckiej z lat 1768-1774 oraz zwycięskiej dla Rosjan bitwie z flotą osmańską pod Czesmą w 1770 r., jest Piotr Olender⁷⁶. W oparciu o rosyjsko- i polskojęzyczną literaturę przedmiotu opisał m.in. przyczyny tego konfliktu, organizację floty rosyjskiej i tureckiej, przebieg poszczególnych kampanii lądowych i morskich oraz samo starcie morskie pod Czesmą, a także pokój i skutki tej wojny. Poza tym autor

⁷¹ M. Klimecki, *Krym 1854-1855*, Warszawa 2006.

⁷² Spośród publikacji dotyczących tej problematyki wymienić tutaj można: *Polacy i ziemie polskie w dobie wojny krymskiej*, red. J. W. Borejsza, I. Grzelak, P. Bąbiak, Warszawa 2008.

⁷³ Współczesny polski czytelnik dysponuje także tłumaczeniami ciekawych opracowań anglojęzycznych poświęconych tej bitwie. Vide: B. Perrett, *Za wszelką cenę*, Poznań 2001; T. Brighton, *Szarża Lekkiej Brygady*, Warszawa 2006.

⁷⁴ B. Brodecki, *Szyпка i Plewna 1877*, Warszawa 1986.

⁷⁵ Vide: A. Giza, *Sytuacja rosyjskiej floty bałtyckiej w połowie XIX w.*, „ZNMW”, z. 14, 2000.

⁷⁶ P. Olender, *Czesma 1770*, Warszawa 2011.

nie zapomniał również o polskich konotacjach związanych z tym rosyjsko-tureckim konfliktem zbrojnym.

Autorem kolejnych dwóch wartościowych monografii, dotyczących konfliktów morskich z udziałem floty rosyjskiej, jest znany polski historyk i marynista Józef Wiesław Dyskant. Pierwsza z nich dotyczy jednego z fragmentów wojny rosyjsko-japońskiej z lat 1904-1905, mianowicie obrony i upadku rosyjskiej twierdzy w Port Arturze oraz zniszczenia przez Japończyków rosyjskiej I Eskadry Floty Oceanu Spokojnego⁷⁷.

Druga poświęcona jest bitwie pod Cuszimą stoczonej przez floty rosyjską i japońską w dniach 27 i 28 maja 1905 r.⁷⁸ Podobnie jak to miało miejsce w przypadku poprzednio omawianej monografii na podstawie dobrze dobranych opracowań fachowych, głównie obcojęzycznych, J. W. Dyskant opisał rywalizację rosyjsko-japońską na morzu, rejs rosyjskiej II Eskadry Floty Oceanu Spokojnego wydzielonej ze składu Floty Bałtyckiej na Daleki Wschód oraz przebieg – zakończonej klęską Rosjan – bitwy morskiej pod Cuszimą. Bardzo ciekawym wątkiem jest też charakterystyka flot obydwu przeciwników, a także posiadanych przez nie okrętów⁷⁹.

Poza tym w ostatnich latach powstały w Polsce również inne opracowania dotyczące tej problematyki. Bardzo wartościową oraz wyczerpującą monografię działań na morzu podczas wojny rosyjsko-japońskiej 1904-1905 przedstawił wspomniany już wcześniej Piotr Olender⁸⁰. Wykorzystując przechowywane w Petersburgu⁸¹ rosyjskie archiwalia oraz różnorodne publikacje źródłowe, a także całość niezbędnej literatury fachowej, w tym także obcojęzycznej, autor poruszył oraz w wyczerpujący sposób omówił i skomentował praktycznie wszystkie aspekty rosyjsko-japońskich działań morskich w latach 1904-1905. Tekst tej rozprawy wzbogacony został o liczne zestawienia tabelaryczne.

Podobny charakter i podobną – bardzo wysoką – wartość naukową posiada także monografia autorstwa Marka Hermy, dotycząca rosyjskiej floty wojennej na Bałtyku w ostatnich latach panowania cara Mikołaja I⁸². Swoje rozważania

⁷⁷ J. W. Dyskant, *Port Artur 1904*, Warszawa 1996. W ostatnim czasie polski czytelnik otrzymał także bardzo ciekawą publikację źródłową dotyczącą tej wojny, mianowicie listy oficera Polaka – Antoniego Fabiana Boglewskiego, służącego w ówczesnej armii carskiej. Vide: *W drodze na wojnę rosyjsko-japońską (1904-1905). Listy oficera Polaka*, oprac. Z. Boglewska-Hulanicka, Warszawa 2012.

⁷⁸ J. W. Dyskant, *Cuszima 1905*, Warszawa 1989. Warto też tutaj pamiętać, iż bitwa pod Cuszimą uważana jest za jedną z sześciu najważniejszych i najsłynniejszych bitew morskich w dziejach świata.

⁷⁹ Vide: J. W. Dyskant, A. Michałek, *Port Artur – Cuszima 1904-1905*, Warszawa 2005.

⁸⁰ P. Olender, *Wojna rosyjsko-japońska 1904-1905. Działania na morzu*, Kraków 2010.

⁸¹ Autor przeprowadził bowiem kwerendę w Rosyjskim Państwowym Archiwum Floty Wojennej (Rossijskij Gosudarstvennyj Arhiv Voenno-Morskogo Flota).

⁸² M. Herma, *Rosyjska flota wojenna na Bałtyku w latach 1905-1917*, Kraków 2010.

autor rozpoczął od opisu stanu rosyjskiej Floty Bałtyckiej po klęsce cuszimskiej oraz jej roli w systemie obronnym imperium Romanowów, głównie zaś w zapewnieniu bezpieczeństwa jego stolicy. Następnie omówił zaburzenia, które miały miejsce w rosyjskiej marynarce wojennej w 1905 r.⁸³, przedstawił reorganizację władz odpowiedzialnych za rozwój floty, plany jej odbudowy, rozbudowy i plany jej operacyjnego wykorzystania na akwenie Morza Bałtyckiego. Oprócz tego M. Herma zajął się oceną potencjału rosyjskiej Floty Bałtyckiej w przededniu wybuchu I wojny światowej jej udziałem w tym konflikcie aż do listopada 1917 r., a także sytuacją w jakiej znalazła się ona w wyniku rewolucji lutowej w Rosji⁸⁴. W wyniku tego polski czytelnik otrzymał pracę, jakiej w dorobku dotychczasowej polskiej historiografii jeszcze nie było⁸⁵.

Rosyjsko-japońską wojną na morzu z lat 1904-1905, jednak wyłącznie w oparciu o polsko-, niemiecko-, francusko-, angielsko- i rosyjskojęzyczną literaturę przedmiotu oraz na dodatek w mało udany sposób, zajął się też Tomasz Rogacki⁸⁶. Opisał on okrucieństwa tego konfliktu, sytuację polityczną na Dalekim Wschodzie przed wybuchem wojny oraz rosyjskie i japońskie plany morskie, a także bitwy, w wyniku których zniszczeniu uległy najpierw rosyjska I Eskadra, a następnie II Eskadra Floty Oceanu Spokojnego.

Istnienie omówionych powyżej oraz innych, drobniejszych prac i przyczynków, a także tłumaczeń źródeł obcojęzycznych⁸⁷ i opracowań autorów obcych⁸⁸ powoduje, że dwudziestowieczna carska flota wojenna zdaje się być jednym z dwóch najlepiej opisanych w polskiej historiografii komponentów ówczesnych rosyjskich sił zbrojnych. Poza tym polski historyk oraz potencjalny czytelnik ma również do dyspozycji wspomnienia Polaków służących w rosyjskiej flocie⁸⁹ przed 1917 r, a także dotyczące ich biografie⁹⁰.

⁸³ Obecnie polski czytelnik dysponuje również tłumaczeniem anglojęzycznej pracy, dotyczącej sytuacji rewolucyjnej w rosyjskiej Flocie Czarnomorskiej: N. Bascomb, *Czerwony bunt. Jedenaście tragicznych dni na pokładzie pancernika „Patiomkin”*, Kraków 2010.

⁸⁴ O zjawiskach związanych z tymi niezwykle destrukcyjnymi i groźnymi dla floty wydarzeniami rodzimy czytelnik może zapoznać się choćby poprzez lekturę następującego źródła: T. Parczewski, *Pamiętnik gubernatora Kronsztadu*, oprac. T. Bohun, Warszawa 2006.

⁸⁵ Potencjalny czytelnik dysponował jednak publikacją: P. Wiczorkiewicz, *Rosyjska marynarka wojenna w latach 1905-1916*, [w:] *Rosja w okresie pierwszej wojny światowej i rewolucji lutowej*, red. L. Bazyłow, Warszawa 1977.

⁸⁶ T. Rogacki, *Japońsko-rosyjska wojna morska 1904-1905*, Zabrze-Tarnowskie Góry 2011.

⁸⁷ Vide: B. M. Czetwieruchin, *Ostatni z Cuszimy. Wspomnienia komandora Borysa Michajłowicza Czetwieruchina z wojny rosyjsko-japońskiej*, oprac. G. Müllern, Gdańsk 2005.

⁸⁸ F. Thiess, *Cuszima. Epopeja wojny morskiej*, Gdynia 2005.

⁸⁹ Vide: T. Parczewski, op. cit.

⁹⁰ Vide: M. Koszur, *Kapitan kapitanów*, Szczecin 1987; M. Grabczyk, *Admirał Świrski*, Gdańsk 2007.

Kolejne opracowanie z serii „Historyczne bitwy” autorstwa Piotra Szlanty dotyczy bitwy pod Tannenbergiem w 1914 r.⁹¹, a więc w rzeczywistości słynnej i tragicznej w konsekwencji sierpniowej klęski rosyjskich 1. i 2. Armii zadanej im przez wojska cesarskiej armii niemieckiej podczas nieudanej próby dokonania inwazji i zajęcia Prus Wschodnich. Poza tym autor omówił również wrześnie walki nad jeziorami mazurskimi, a także konsekwencje tych niepowodzeń dla wielu ówczesnych wyższych dowódców armii carskiej. Omawiana tutaj praca oparta została na niemiecko- i rosyjskojęzycznej⁹² literaturze przedmiotu, uzupełnionej licznymi opracowaniami autorów polskich.

W grupie tej wymienić również należy następną monografię autorstwa wspomnianego już wcześniej Michała Klimeckiego, a poświęconą bitwie pod Gorlicami w maju 1915 r.⁹³ Przedstawił on pierwszy okres walk, głównie wojsk rosyjskiego Frontu Południowo-Zachodniego z armiami austro-węgierską i niemiecką na froncie wschodnim w okresie od sierpnia 1914 r. do wiosny roku następnego, a także przygotowania państw centralnych do generalnej ofensywy na froncie wschodnim i przebieg walk, czyli najpierw przełamania obrony Rosjan w Galicji w okresie od 2 do 6 maja, a następnie marsz Niemców i wojsk austro-węgierskich na wschód za wycofującymi się w pośpiechu rosyjskimi armiami Frontów Południowo-Zachodniego i Północno-Zachodniego⁹⁴. Warto też tutaj wspomnieć, że ważnym wątkiem poruszonym przez autora są kwestie związane z pozostałymi po tych walkach licznymi cmentarzami wojennymi⁹⁵. Monografia ta nie posiada bibliografii, a jedynie przypisy oraz, co się praktycznie nie zdarza w tej serii, indeksy osób i nazw geograficznych, które mogą być bardzo przydatne podczas lektury.

Jako ostatnią monografię z serii: „Historyczne bitwy” trzeba tutaj wymienić pracę Stanisława Czerepa o bitwie pod Łuckiem stoczonej latem 1916 r.⁹⁶ Omówiono w niej teatr działań wojennych, rosyjskie plany wojenne na rok 1916,

⁹¹ P. Szlanta, *Tannenberg 1914*, Warszawa 2005.

⁹² Znacznie więcej jest jednak literatury niemieckojęzycznej.

⁹³ M. Klimecki, *Gorlice 1915*, Warszawa 1991 (wydanie II: Warszawa 2009).

⁹⁴ Na temat działań tego ostatniego frontu pisał również Mieczysław Wrzosek, *Wydarzenia militarne na północno-wschodnich ziemiach Polski podczas I wojny światowej 1914-1915*, „ZNMW”, z. 5, 1991; idem, *Działania militarne w Prusach Wschodnich 1914-1915*, „Komunikaty Warmińsko-Mazurskie”, 1997, nr 4.

⁹⁵ Szerzej na ten temat vide: R. Frodyma, *Galicyjskie cmentarze wojenne. Przewodnik*, t. I-III, Pruszków 1995, 1997, 1998, gdzie autor podaje także miejsca pochówku żołnierzy armii rosyjskiej wraz z liczbami pochowanych.

⁹⁶ S. Czerep, *Łuck 1916*, Warszawa 2002. Vide także znacznie obszerniejsze i lepiej umotywowane opracowania tego autora dotyczące operacji łuckiej: idem, *Operacje wołyńskie ofensywy Brusilowa 4 czerwca – 10 sierpnia 1916*, Białystok 1999; idem, *Bitwa pod Łuckiem. Walne starcie zbrojne kampanii 1916 roku na wschodnim teatrze działań militarnych pierwszej wojny światowej (4 czerwca – 10 lipca)*, Białystok 2003.

zamierzenia ich przeciwników oraz siły i przygotowania obydwu stron do nadchodzącego starcia⁹⁷. Następnie autor przedstawił przebieg działań ofensywnych armii rosyjskiego Frontu Południowo-Zachodniego, kontrofensywy niemieckiej i austro-węgierskiej z czerwca 1916 r. oraz militarne i polityczne skutki tego starcia. Całość tych rozważań oparta została na źródłach drukowanych oraz na podstawowej literaturze przedmiotu, w tym także rosyjsko- i niemieckojęzycznej.

Ostatnio autor ten po raz kolejny zajął się udziałem armii carskiej w I wojnie światowej, a efektem jego badań jest obszerna monografia dotycząca przeprowadzonej przez nią na kierunku mazursko-augustowskim operacji zimowej w lutym 1915 r.⁹⁸ Ustalenia dotyczące przebiegu rosyjskiej ofensywy oraz niemieckiego przeciwnatarcia autor oparł o szeroką kwerendę w moskiewskim Rosyjskim Państwowym Archiwum Historyczno-Wojskowym⁹⁹ i w Centralnym Archiwum Wojskowym w Warszawie oraz na poszukiwaniach w odpowiednich wydawnictwach źródłowych i w literaturze przedmiotu, głównie rosyjskojęzycznej. W efekcie tego nasza obecna wiedza na temat przebiegu I wojny światowej na ziemiach współczesnej Polski stała się pełniejsza.

Wydaje się też, że w ostatnich latach w Polsce daje się zaobserwować wzrost zainteresowania problematyką I wojny światowej, w tym także udziałem w niej armii rosyjskiej¹⁰⁰.

⁹⁷ Vide: A. Dobroński, *Potencjał militarny Królestwa Polskiego w latach 1907-1914*, Warszawa 1976; W. Bortnowski, *Potencjał militarny Rosji przed pierwszą wojną światową i podczas wojny w konfrontacji z rzeczywistością*, [w:] *Rosja w okresie pierwszej wojny światowej i rewolucji lutowej*, red. L. Bazyłow, Warszawa 1977; N. N. Golowin, *Voennye usiliá Rossii v mirovoj vojne*, Moskwa 2001 (I wydanie tej fundamentalnej pracy miało miejsce w latach 30. XX w.); I. I. Rostunov, *Russkij front pervoj mirovoj vojny*, Moskwa 1976; O. D. Markov, *Russkaá armia 1914-1917 gg.*, Sankt-Peterburg 2001.

⁹⁸ S. Czerep, *Wielka operacja zimowa pierwszej wojny światowej. Działania na kierunku mazursko-augustowskim od 7 do 21 lutego 1915 roku*, Białystok 2011.

⁹⁹ Rossijskij Gosudarstvennyj Voenno-Istoričeskij Arhiv.

¹⁰⁰ Dowodem potwierdzającym tę tezę mogą być chociażby następujące publikacje: *Działania militarne w Prusach Wschodnich*, red. W. Wróblewski, Warszawa 1998; *Działania militarne na Mazowszu i w Polsce północno-wschodniej*, red. W. Wróblewski, Warszawa 2000; *Małopolska i Podhale w latach Wielkiej Wojny 1914-1918. Część I. Materiały z ogólnopolskiej konferencji naukowej zorganizowanej z okazji 90. rocznicy wybuchu I wojny światowej Nowy Targ, 27-29 sierpnia 2004 r.*, red. R. Kowalski, Nowy Targ 2005; J. Bator, *Wojna galicyjska. Działania armii austro-węgierskiej na froncie północnym (galicyjskim) w latach 1914-1915*, Kraków 2008; A. Smoliński, *Dezerce z armii rosyjskiej podczas I wojny światowej*, „SMHW”, t. XLVI, 2009; idem, *Dezerce z armii rosyjskiej w ostatnim okresie jej udziału w I wojnie światowej oraz dezerce z Robotniczo-Chłopskiej Armii Czerwonej w czasie wojny z Rzeczpospolitą Polską i podczas wojny domowej w Rosji w latach 1918-1922*, [w:] *Militaria pomorskie. Zbiór studiów*, t. III, red. M. Giętkowski, Ł. Nadolski, A. Smoliński, Bydgoszcz 2012; S. Kaliński, *Ataki gazowe w bitwie pozycyjnej 9 Armii Niemieckiej nad Rawką i Bzurą 1914-1915*, Przemyśl 2010; *Operacja Łódzka. Zapomniany fakt I wojny światowej*, red. J. A. Daszyńska, Łódź 2011.

Kolejne monografie bądź też drobniejsze prace i opracowania dotyczą bardziej szczegółowych zagadnień związanych z dziejami rosyjskich sił zbrojnych oraz rosyjską historią wojskową. Jedynym przykładem monografii opisującej dokładnie niezwykle ważny wycinek historii armii carskiej jest bardzo wartościowe opracowanie autorstwa Pawła Krokosza, omawiające wojsko rosyjskie za panowania Piotra I Wielkiego¹⁰¹. W oparciu o solidną kwerendę archiwalną przeprowadzoną w pięciu rosyjskich archiwach¹⁰² oraz o analizę różnorodnych źródeł publikowanych, a także na podstawie bardzo obszernej rosyjskojęzycznej literatury przedmiotu¹⁰³, powstało dzieło, które nie ma odpowiednika w dotychczasowej polskiej historiografii. Autor opisał proces modernizacji ówczesnej armii rosyjskiej, a następnie omówił dokładnie stan liczebny oraz organizację jej broni głównych, oceniając także ich wyszkolenie oraz wartość bojową. Poza tym zajął się też aktami prawnymi dotyczącymi armii rosyjskiej normującymi sposób jej funkcjonowania¹⁰⁴, a także udziałem rosyjskich sił zbrojnych w Wielkiej Wojnie Północnej.

Warto tutaj zauważyć, że praca P. Krokosza może stanowić cenny oraz niezwykle istotny materiał porównawczy dla badań dotyczących stanu organizacyjnego, liczebności oraz rzeczywistej wartości bojowej armii Rzeczypospolitej Obojga Narodów, przede wszystkim za czasów panowania króla Augusta II Sasa, szczególnie zaś po jej reformie przeprowadzonej na Sejmie Niemym w 1717 r.¹⁰⁵

Kolejne publikacje tego typu dotyczą kawalerii oraz artylerii konnej armii imperium Romanowów z lat poprzedzających wybuch I wojny światowej oraz z czasów tego pierwszego światowego konfliktu. Ich autorem jest piszący te słowa, czyli Aleksander Smoliński. Wszystkie te publikacje mają postać bardzo obszernych studiów, opartych przede wszystkim o analizę źródeł drukowanych oraz licznych wspomnień i pamiętników, a także o rzetelną kwerendę przeprowadzoną w odpowiedniej rosyjskojęzycznej literaturze przedmiotu. W sferze

¹⁰¹ P. Krokosz, *Rosyjskie siły zbrojne za panowania Piotra I*, Kraków 2010.

¹⁰² Były to chociażby moskiewskie Rosyjskie Państwowe Archiwum Akt Dawnych (Rossijskij Gosudarstvennyj Arhiv Drevnih Aktov) oraz wspomniane już wcześniej Rosyjskie Państwowe Archiwum Wojskowo-Historyczne oraz Rosyjskie Państwowe Archiwum Floty Wojennej w Petersburgu.

¹⁰³ Poza tym autor korzystał również z opracowań historyków polskich, niemieckich, a także z publikacji anglojęzycznych i szwedzkich.

¹⁰⁴ Temat ten po raz kolejny autor poruszył w jednej ze swoich ostatnich prac – vide: P. Krokosz, *Rosyjskie ustawodawstwo wojskowe doby panowania Piotra I*, [w:] *Organizacja armii w nowożytnej Europie...*

¹⁰⁵ Vide: T. Ciesielski, *Wojsko koronne w czasach Augusta III*, Warszawa 2009; idem, *Jazda koronna i Wielkiego Księstwa Litewskiego autoramentu narodowego armii Rzeczypospolitej Obojga Narodów w latach 1717-1776*, [w:] *Do szarży, marsz, marsz...*, t. I, red. A. Smoliński, Toruń 2010; idem, *Artyleria wojsk Rzeczypospolitej w latach 1717-1763: sprzęt artyleryjski i jego rozmieszczenie*, [w:] *Studia artyleryjskie*, t. II, red. M. Giętkowski, A. Smoliński, Toruń 2011.

zainteresowań autora znalazły się: organizacja, liczebność, dyslokacja i sposób formowania rosyjskiej kawalerii gwardii oraz liniowej¹⁰⁶, jazdy kozackiej¹⁰⁷ i licznej artylerii konnej¹⁰⁸, wojennych korpusów „kawalerii strategicznej”, zarówno na stopie pokojowej, jak i po jej mobilizacji w 1914 r. i zmianach, które zaszły w ich organizacji podczas I wojny światowej. Autora interesowały również specyficzne cechy *esprit de corps* i kolorytu rosyjskiej kawalerii i artylerii konnej. W efekcie tego, jak się wydaje, jazda carska z czasów panowania cara Mikołaja II, poza wspomnianą wcześniej flotą, jest najlepiej opisaną w polskiej historiografii oraz znaną częścią ówczesnych rosyjskich sił zbrojnych. Poza tym autor starał się także wskazać te cechy jej organizacji oraz obyczajowości, które w 1917 r. oraz po 1918 r. wraz z oficerami dawnej armii rosyjskiej zostały przeniesione do jazdy, najpierw do pułków ułanów Korpusów Polskich w Rosji, a następnie oddziałów kawalerii samodzielnej Wojska Polskiego¹⁰⁹.

Odnosić także należy, iż obecnie w polskiej literaturze historycznej istnieje pewna grupa opracowań dotyczących rosyjskich fortyfikacji przed 1914 r. znajdujących się na ziemiach zaboru rosyjskiego, głównie zaś w Królestwie Polskim¹¹⁰. Wśród

¹⁰⁶ A. Smoliński, *Organizacja kawalerii i artylerii konnej gwardii oraz liniowej imperium rosyjskiego w przededniu wybuchu I wojny światowej*, „Materiały do Historii Wojskowości”, 2007, nr 3, cz. 2; idem, *Organizacja kawalerii i artylerii konnej gwardii oraz liniowej, kozackiej i ochotniczej armii Imperium Rosyjskiego w przededniu oraz w trakcie I wojny światowej*, [w:] *Do szarży marsz, marsz...*, t. I.

¹⁰⁷ A. Smoliński, *Organizacja kawalerii kozackiej imperium rosyjskiego w przededniu wybuchu I wojny światowej*, [w:] *Od armii komputowej do narodowej III. Problemy organizacyjne od XVI do XX wieku*, red. J. Centek, M. Krotofil, Toruń 2009; idem, *Organizacja kawalerii i artylerii konnej gwardii oraz liniowej, kozackiej i ochotniczej armii Imperium Rosyjskiego w przededniu oraz w trakcie I wojny światowej*, [w:] *Do szarży marsz, marsz...*, t. I.

¹⁰⁸ A. Smoliński, *Organizacja kawalerii i artylerii konnej gwardii...*; idem, *Artyleria konna imperium Romanowych w przededniu I wojny światowej*, [w:] *Artyleria polska. Historia - teraźniejszość – przyszłość (myśl wojskowa, szkolnictwo artyleryjskie, technika i uzbrojenie). Materiały pokonferencyjne. II konferencja naukowa Toruń 13-14 maja 2008 r.*, red. W. Rezmer, M. Giętkowski, J. Ślipiec, Toruń 2008; idem, *Artyleria konna gwardii oraz artyleria konna liniowa i kozacka imperium Romanowych w przededniu I wojny światowej*, [w:] *Studia artyleryjskie*, t. III, red. M. Giętkowski, A. Smoliński, Toruń 2012.

¹⁰⁹ Szerzej, poza częścią wcześniej cytowanej literatury, vide także: *Wspomnienia o odrębnościach, zwyczajach...*; J. Rzepecki, *Rodowód Wojska Drugiej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1998.

¹¹⁰ Vide: A. Wap, *Twierdza Osowiec 1873-1914*, „ZNMW”, z. 7, 1993; idem, *Twierdza Brześć Litewski*, [w:] *Od armii komputowej do narodowej (XVI – XX w.)*, red. Z. Karpus, W. Rezmer, Toruń 1998; L. Królikowski, *Twierdza Warszawa*, Warszawa 1994; A. Aksamitowski, *Warszawa w systemie fortyfikacji rosyjskich w latach 1833-1915*, [w:] *Z dziejów militarnych Warszawy*, red. A. Ajnenkiel, Warszawa 1996; *Twierdze i działania wojenne na ziemiach polskich w czasie I wojny światowej. Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej, Osowiec Twierdza 16-18 października 1998 r.*, Białystok-Przasnysz 2000; R. Bochenek, *Zarys historii twierdzy Modlin*, Warszawa 2001; S. J. Łagowski, *Szlakiem twierdz i ufortyfikowanych przedmości, Pruszków 2005*; T. Boruta, „*Jak robiliśmy okopy w czasie wojny europejskiej*” – udział ludności południowego Podlasia w pracach

nich, od wielu już lat, największe zainteresowanie badaczy zdają się budzić dzieje Cytadeli Warszawskiej, a przede wszystkim jej funkcje związane z pełnieniem roli tak źle zapisanego w polskiej historii wojskowego więzienia¹¹¹. Nadal brak jest jednak wyczerpującego tematu opracowania, które ukazywałoby cały istniejący przed I wojną światową na tym obszarze system fortyfikacyjny, celowo zbudowany lub rozbudowany przez władze rosyjskie, zgodnie z militarnymi potrzebami i planami imperium Romanowów¹¹². Poza tym w rodzimej historiografii są też opracowania, których autorzy zajęli się orderami i medalami¹¹³ przed 1917 r. istniejącymi w imperium Romanowów oraz w jego siłach zbrojnych, w tym także tymi, których proveniencja była polska¹¹⁴.

Następna grupa koniecznych do omówienia prac dotyczy służby Polaków w armii carskiej¹¹⁵, związków pomiędzy armią rosyjską, stojącą w garnizonach na terenie byłego Królestwa Polskiego i pozostałych ziemiach zaboru rosyjskiego a zamieszkującymi tam polskimi poddanymi Romanowów. Otwiera ją solidna monografia znanego i uznanego badacza tej problematyki Wiesława Cabana dotycząca służby rekrutów pochodzących z Królestwa Polskiego w armii carskiej pomiędzy latami 30. a 70. XIX w.¹¹⁶ Jej autor wykorzystując liczne archiwa rosyj-

na rzecz armii rosyjskiej, [w:] *Z dziejów wojskowości polskiej. Księga jubileuszowa profesora Kazimierza Pindla w 70. rocznicę urodzin*, red. J. Gmitruk, W. Włodarkiewicz, Warszawa-Siedlce 2008.

¹¹¹ Vide chociażby: H. J. Mościcki, *Cytadela Warszawska. Zarys historii budowy*, Warszawa 1963; S. Król, *Cytadela Warszawska. X Pawilon 1833-1856*, Warszawa 1969; idem, *Cytadela Warszawska*, Warszawa 1978; *X Pawilon Cytadeli Warszawskiej w latach 1927-1997*, red. A. Stawarz, Warszawa 1998; S. J. Łagowski, *Historia Warszawskiej Cytadeli*, Pruszków 2001; idem, *Cytadela Warszawska*, Pruszków 2010; B. Perzyk, *Twierdza Osowiec 1882-1915*, Warszawa 2004.

¹¹² Pewne informacje na ten temat zawierają następujące opracowania: J. Ciałowicz, *Fortyfikacje na ziemiach polskich w czasie pierwszej wojny światowej*, „SMHW”, t. XII, cz. 1, 1966; A. Gruszecki, *Twierdze rosyjskie na ziemiach polskich*, „SMHW”, t. XII, cz. 1, 1966; J. Bogdanowski, *Architektura obronna w krajobrazie Polski. Od Biskupina do Westerplatte*, Warszawa-Kraków 1996; *Twierdze i działania wojenne na ziemiach polskich w czasie I wojny światowej*, red. A. Dobroński, J. Chorzępa, A. Wap, Białystok-Przasnysz 2000; J. Chorzępa, *Fortyfikacje*, Warszawa 2007.

¹¹³ Vide: W. Jakubowski, *Ordery i medale Rosji*, Toruń 1993.

¹¹⁴ K. Filipow, *Na piersi czarnego orła. Cesarsko-królewski order Imperium Rosyjskiego*, „ZNMW”, 1993, z. 6.

¹¹⁵ Ciekawym przyczynkiem do tej tematyki, oprócz prac cytowanych poniżej, jest publikacja: A. Nieuważny, *Przeciw Napoleonowi? Rosyjski projekt utworzenia legionu polskiego w 1813 roku*, [w:] *W kraju i na wychodźstwie. Księga pamiątkowa ofiarowana Profesorowi Sławomirowi Kalembce w sześćdziesięciopięciolate urodzin*, red. Z. Karpus, N. Kasparek, L. Kuk, J. Sobczak, Toruń 2001.

¹¹⁶ W. Caban, *Służba rekrutów z Królestwa Polskiego w armii carskiej w latach 1831-1873*, Warszawa 2001; idem, *Kantonie z Królestwa Polskiego w armii carskiej w latach 1832-1856*, „Kwartalnik Historyczny”, 1999, nr 2; idem, *Losy żołnierzy powstania listopadowego wcielonych do armii carskiej*, „Przegląd Historyczny”, 2000, t. XCI, z. 2; idem, *Służba wojskowa Polaków na Kaukazie w latach 1831-1856*, [w:] *W kraju i na wychodźstwie...*; J. Szumski, *Pobór rekrutów w obwodzie białostockim w 1833 roku*, „ZNMW”, z. 10, 1996; T. Demidowicz, *Zarząd Główny Spisu i Zaciągu Wojskowego w Królestwie Polskim 1832-1862. Podstawa prawna, organizacja, skład, funkcjonowanie*, [w:] *Dzieje – wojsko – edukacja. Księga jubileuszowa profesora Henryka Hermana w 70. rocznicę urodzin*, red. M. Bednarzak-Libera, J. Gmitruk, Warszawa-Siedlce 2010.

skie, polskie¹¹⁷, archiwum w Wilnie¹¹⁸, a także źródła drukowane, zbiory biblioteczne i obszerną literaturę przedmiotu polsko- i rosyjskojęzyczną, przedstawił organizację i sposób funkcjonowania armii rosyjskiej w latach 1831-1873, organizację poboru i innych form wcielania rekrutów i ochotników oraz ich liczbę, a także stosunek społeczeństwa polskiego do tzw. „branki”. Zajął się również warunkami służby Polaków służących w armii carskiej, w tym również organizowanymi przez nich spiskami¹¹⁹ oraz nie mniej ważnym, głównie w społecznym wymiarze, problemem powrotu do kraju i do domu „sołdatów” kończących długoletnią służbę wojskową¹²⁰.

Warto też tutaj zauważyć, iż pomimo istnienia w polskiej historiografii literatury na ten temat, żaden inny okres służby Polaków oraz pozostałej ludności pochodzącej z Królestwa Polskiego i innych ziem zaboru rosyjskiego w dawnej armii rosyjskiej oraz podległej wojsku żandarmerii wojskowej nie został opracowany tak obszernie oraz rzetelnie i szczegółowo¹²¹.

Wartą odnotowania pracą jest również opracowanie Mariusza Kulika poświęcone służbie Polaków, bądź mężczyzn polskiego pochodzenia¹²² w składzie korpusu oficerskiego formacji armii carskiej stacjonujących na terenie Warszawskiego Okręgu Wojskowego na przełomie XIX i XX w.¹²³ Zawarte w nim ustalenia oparte zostały o kwerendę przeprowadzoną w pięciu archiwach polskich¹²⁴ oraz o źródła drukowane,

¹¹⁷ Były to: Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Archiwum Państwowe Miasta Stołecznego Warszawy, Archiwum Państwowe w: Kaliszu, Kielcach, Łodzi, Radomiu i w Sandomierzu.

¹¹⁸ Lietuvos Valstybės Istorijos Archyvas, czyli: Litewskie Państwowe Archiwum Historyczne w Wilnie.

¹¹⁹ Pewne informacje dotyczące tych kwestii zawierała już wcześniejsza literatura, w tym także tłumaczenia na język polski prac autorów rosyjskich – vide: W. Dżakow, I. Miller, *Ruch rewolucyjny w armii rosyjskiej a powstanie styczniowe*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1967.

¹²⁰ Szerzej o tych kwestiach vide: W. Caban, *Po służbie i na urlopie. Problem adaptacji dymisjonowanych i urlopowanych wojskowych w Królestwie Polskim w latach pięćdziesiątych–sześćdziesiątych XIX wieku*, „Studia Historyczne” (Kraków) 2000, z. 2.

¹²¹ Vide: A. Dobroński, *Pobór do armii rosyjskiej i służba w niej żołnierzy z Królestwa Polskiego (1907-1914)*, „SMHW”, t. XXII, 1979; T. Radziwonowicz, *Polacy w armii rosyjskiej (1874-1914)*, „SMHW”, t. XXX, 1988; S. Wiech, *Służba Polaków w Żandarmerii Królestwa Polskiego w latach 1815-1896*, [w:] *W kraju i na wychodźstwie...*; *Polacy i ziemie polskie w dobie wojny krymskiej*, red. J. W. Borejsza, G. P. Bąbiak, Warszawa 2008.

¹²² Nie wolno zapominać, iż w armii carskiej wobec grupy tej stosowano także określenie w postaci „katolik”. Tymczasem nie każdy taki „katolik” musiał być Polakiem.

¹²³ M. Kulik, *Polacy wśród wyższych oficerów armii rosyjskiej Warszawskiego Okręgu Wojskowego (1865-1914)*, Warszawa 2008; idem, *Oficerowie armii rosyjskiej pochodzący z terenów dawnej Rzeczypospolitej w latach 1864-1914*, [w:] *Rzeczypospolita Obojga Narodów i jej tradycje. Studia i szkice*, red. M. Wagner, J. Wojtasik, Siedlce 2004; idem, *Kariery polskich generałów w armii rosyjskiej przed pierwszą wojną światową*, [w:] *Polski czyn zbrojny w dziejach narodu polskiego. Studia ofiarowane Profesorowi Januszowi Wojtasikowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, red. P. Matusak, M. Plewczyński, M. Wagner, Siedlce 2004.

¹²⁴ Były to następujące placówki: Centralne Archiwum Akt Dawnych oraz Centralne Archiwum Wojs-

wspomnienia i pamiętniki, a także o analizę literatury przedmiotu – zarówno polsko-, jak i rosyjskojęzycznej. W swojej pracy autor zajął się organizacją oraz liczebnością korpusu oficerskiego Warszawskiego Okręgu Wojskowego, pobytom Polaków oraz osób polskiego pochodzenia w rosyjskich szkołach wojskowych, drogami kariery zawodowej oficerów Polaków służby stałej, w tym wykazem stanowisk i zadań, do których dopuszczano Polaków i oficerów polskiego pochodzenia służących w armii carskiej. Ponadto omówił on również życie codzienne oficerów dawnych rosyjskich sił zbrojnych oraz obraz oficera Polaka, widzianych oczami jego rosyjskich przełożonych, a także przedstawiciele różnych grup polskiego społeczeństwa. Całość tych wywodów kończą krótkie biogramy oficerów polskiego pochodzenia lub też wyznania katolickiego służących w Warszawskim Okręgu Wojskowym w latach 1865-1914¹²⁵.

Wydaje się, iż można stwierdzić, że praca ta otwiera nowe i ciekawe pole badawcze dotyczące bardzo ważnej problematyki służby w armii carskiej zawodowych oficerów pochodzących z dawnego Królestwa Polskiego oraz z innych ziem zaboru rosyjskiego.

Temu samemu zagadnieniu poświęcona jest praca Grzegorza Piwnickiego, traktująca o służbie wojskowej Polaków oraz o polskich zesłańcach w formacjach armii rosyjskiej stacjonujących na Kaukazie w XIX i na początku XX w.¹²⁶ Powstała ona jednak wyłącznie jako efekt kwerendy źródeł drukowanych oraz we wspomnieniach i pamiętnikach, a także w rosyjsko- i polskojęzycznej literaturze przedmiotu. G. Piwnicki zajął się charakterem zesłań politycznej jako swoistej formy represji karnej stosowanej powszechnie w carskiej Rosji, obrazem i rozmieszczeniem garnizonów rosyjskich na Kaukazie, głównymi zadaniami Korpusu Kaukaskiego oraz życiem codziennym jego żołnierzy. Oprócz tego omówił również udział armii carskiej stacjonującej na Kaukazie w przeobrażeniach społeczno-ekonomicznych, które miały miejsce na tym obszarze w XIX i na początku XX w. Na tle wszystkich tych zjawisk i procesów pokazany został los Polaków pełniących wówczas przymusową służbę na Kaukazie¹²⁷.

Nadal, pomimo istnienia pewnej poświęconej temu zagadnieniu literatury, słabo przebadaną w polskiej historiografii kwestią jest problematyka rozmieszczenia

kowe i Archiwum Akt Nowych w Warszawie, a także Archiwum Państwowe Miasta Stołecznego Warszawy oraz Archiwum Państwowe w Lublinie i w Łodzi. Brak jest natomiast kwerendy w archiwach rosyjskich.

¹²⁵ Na temat tego okręgu wojskowego ostatnio pisał również: J. Kozłowski, *Warszawski Okręg Wojskowy w 1874 roku*, „SMHW”, t. XXXVIII, 1996.

¹²⁶ G. Piwnicki, *Polscy wojskowi i zesłańcy w carskiej armii na Kaukazie w XIX i na początku XX wieku*, Toruń 2001.

¹²⁷ Poza tym oraz oprócz literatury cytowanej już wcześniej vide: *Polacy w kulturze i życiu społecznym Zakaukazia do 1918 roku*, red. M. Zakrzewska-Dubasowa, Lublin 1990.

i funkcjonowania garnizonów dawnej armii rosyjskiej, głównie w byłym Królestwie Polskim oraz na „ziemiach zabranych”¹²⁸. Dlatego też dotyczących tych zagadnień opracowań jest stosunkowo niewiele, przy czym ich wartość merytoryczna jest bardzo zróżnicowana¹²⁹. Tymczasem o wadze tego kompleksu zjawisk może świadczyć chociażby to, że mniej lub bardziej rzetelne, często jednak bałamutne, informacje dotyczące dawnych rosyjskich garnizonów można napotkać w różnych opracowaniach dziejów polskich formacji wojskowych bądź też garnizonów Wojska Polskiego z okresu II Rzeczypospolitej¹³⁰.

Wydaje się, iż obecnie najwartościowszą pracą dotyczącą tej kwestii jest monografia rosyjskiego garnizonu w Częstochowie autorstwa Leszka Madeja¹³¹. Powstała ona w oparciu o bardzo rzetelną kwerendę archiwalną przeprowadzoną w całym szeregu archiwów polskich¹³² oraz o źródła publikowane, a także o analizę podstawowej literatury przedmiotu, w tym również rosyjskojęzycznej. Oprócz tego ważnym źródłem informacji wykorzystanym przez L. Madeja była też pochodząca z epoki prasa codzienna. W monografii tej zajął się on, między innymi, dziejami garnizonu rosyjskiego znajdującego się na Jasnej Górze w latach 1813-1815, potencjałem militarnym garnizonu częstochowskiego armii rosyjskiej z lat 1831/1832-1914, w tym również wykazem formacji wojskowych, policyjnych i granicznych stacjonujących na jego terenie. Ponadto przeanalizował skład narodowościowy żołnierzy i funkcjonariuszy służących w garnizonie Częstochowa oraz omówił jego funkcje wojskowe, poli-

¹²⁸ Vide: A. Dobroński, *Dyslokacja wojsk rosyjskich w Królestwie Polskim przed I wojną światową*, „SMHW”, t. XX, 1976. Podobnie jest również, co jest znacznie bardziej zrozumiałe, z garnizonami armii carskiej znajdującymi się na pozostałych obszarach dawnego imperium Romanowów. Pewną próbą podjęcia tego tematu jest opracowanie: A. Smoliński, *Sankt-Petersburg – wojskowa stolica Rosji i garnizon rosyjskiej armii i floty*, [w:] *Zamki, twierdze i garnizony Opola, Śląska i dawnej Rzeczypospolitej*, red. T. Ciesielski, Zabrze 2010.

¹²⁹ Niekiedy sporo istotnych informacji, co jest oczywiste, można odnaleźć w publikowanych w Polsce pamiętnikach i wspomnieniach oficerów armii rosyjskiej, którzy służyli w garnizonach rozlokowanych na ziemiach polskich – vide chociażby: C. G. Mannerheim, *Wspomnienia*, Warszawa 1996; L. V. Vlasov, M. A. Vlasova, *Mannergejm i Polska*, Sanki-Peterburg 2005; J. Clements, *Mannerheim. Prezydent, żołnierz, szpieg*, Zakrzewo 2010.

¹³⁰ Oczywiście dotyczy to jedynie tych garnizonów i formacji, które stacjonowały na obszarach, które niegdyś stanowiły część zaboru rosyjskiego – vide: L. Bujan, *2 Pułk Strzelców Konnych „Ziemi Hrubieszowskiej”*, Warszawa 2000; K. Skłodowski, *3 Pułk Szwoleżerów Mazowieckich im. płk. Jana Kozietulskiego 1920-1939*, Suwałki 2004; P. Borek, *Garnizon Wojska Polskiego w Białej Podlaskiej w latach 1918-1939*, Biała Podlaska 2006. Poza tym podstawowe informacje dotyczące składu rosyjskiego garnizonu w Łodzi znalazły się w monografii: K. Czernielewski, W. Jarno, *Garnizon łódzki Wojska Polskiego w latach 1918-1939*, Toruń 2008.

¹³¹ L. Madej, *Rosyjski garnizon w Częstochowie*, Kraków 2009.

¹³² Są to następujące instytucje: Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Archiwum Państwowe w Częstochowie, Archiwum Klasztoru Ojców Paulinów na Jasnej Górze, a także Archiwum Państwowe w Łodzi.

cyjny oraz wojskowo-administracyjny. Jednocześnie autor omówił rosyjskie przepisy prawne dotyczące zasad kwaterunku wojskowego oraz rzeczywisty stan zakwaterowania w Częstochowie szeregowych oraz oficerów i urzędników wojskowych, a także funkcjonariuszy straży granicznej oraz formacji policyjnych. Zajął się też kwestią obciążeń finansowych ludności wynikających z faktu wojskowego kwaterunku. Oprócz tego L. Madej przeanalizował ekonomiczne aspekty funkcjonowania rosyjskiego garnizonu w Częstochowie oraz kwestie związane z życiem codziennym służących tam żołnierzy rosyjskich sił zbrojnych o formacji policyjnych. W wyniku tego powstał w miarę pełny obraz funkcjonowania wojskowego garnizonu armii carskiej w jednym z polskich miast zaboru rosyjskiego.

Rzetelną i jednocześnie ciekawą pracą jest monografia Krzysztofa Latawca dotycząca rosyjskiej Sandomierskiej Brygady Straży Granicznej¹³³, której dowództwo oraz jeden z batalionów przed 1914 r. stacjonowały w Sandomierzu. Autor przeprowadził szeroką kwerendę archiwalną w archiwach rosyjskich – w Moskwie¹³⁴ i Petersburgu¹³⁵, w archiwach we Lwowie¹³⁶ oraz w Wilnie¹³⁷, a także w wielu archiwach polskich¹³⁸. Poza tym wykorzystał również liczne źródła drukowane oraz odpowiednią polsko- i rosyjskojęzyczną literaturę przedmiotu. W oparciu o zawarte tam informacje K. Latawiec opisał, między innymi, polskie formacje graniczne stacjonujące w Sandomierzu przed 1851 r., oraz siły rosyjskiej straży granicznej, która chroniła granicę na tym obszarze od 1851 do 1914 r. Szczególną uwagę zwrócił na organizację, siły, dzieje i funkcjonariuszy Sandomierskiej Brygady Straży Granicznej, a także na posiadaną przez nią w Sandomierzu infrastrukturę koszarową, szkoleniową i poligonową¹³⁹. Monografię tę uzupełniają aneksy dotyczące sylwetek oficerów, lekarzy medycyny i weterynarii oraz proboszczów i diakonów (psalmistów) prawosławnych służących w bry-

¹³³ K. Latawiec, *Sandomierska Brygada Straży Granicznej 1889-1914*, Sandomierz 2010. Poza tym vide także inną publikację tego autora (idem, *Oficerowie i urzędnicy wojskowi 66 Butyrskiego Pułku Piechoty na początku 1914 roku. Przyczynek do badań prozopograficznych nad korpusem oficerskim i inteligencją urzędniczą armii rosyjskiej w Królestwie Polskim*, „Wschodni Rocznik Humanistyczny”, t. VI, 2009, która dotyczy składu osobowego jednej z formacji piechoty armii carskiej rozlokowanej na terenie ówczesnej guberni chełmskiej.

¹³⁴ Były to: Rosyjskie Państwowe Archiwum Wojskowo-Historyczne oraz Państwowe Archiwum Federacji Rosyjskiej.

¹³⁵ Rosyjskie Państwowe Archiwum Historyczne.

¹³⁶ Centralne Państwowe Archiwum Historyczne Ukrainy.

¹³⁷ Litewskie Państwowe Archiwum Historyczne.

¹³⁸ Poza Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie oraz całym szeregiem rozsznycanych po całym kraju archiwów państwowych, autor wykorzystał również liczne drobniejsze archiwa oraz archiwa kościelne, jak choćby Archiwum Prawosławnej Diecezji Lubelsko-Chełmskiej.

¹³⁹ Wcześniej sporo istotnych informacji na temat rosyjskiego garnizonu Sandomierza znalazło się w pracy: *Dzieje Sandomierza*, t. III: 1795-1918, red. H. Samsonowicz, Warszawa 1993.

gadzie, mianowicie w cerkwiach w Zawichoście oraz w Sandomierzu. Dodać trzeba, że żadna inna brygada rosyjskiej straży granicznej z zaboru rosyjskiego nie posiada podobnej monografii.

Warto tutaj zauważyć, że w badaniach dotyczących tej problematyki historycy polscy mogą wykorzystywać znajdujące się w Polsce źródła archiwalne rozproszone po licznych rozmieszczonych na terenie całej Polski archiwach państwowych, do których z reguły nie docierają historycy rosyjscy zajmujący się dziejami armii carskiej.

W badaniach wszystkich poruszonych powyżej problemów i zagadnień mogą być bardzo pomocne wspomnienia oraz pamiętniki Polaków służących przed 1917 r. w carskich siłach zbrojnych lub też tych oficerów późniejszego Wojska Polskiego, dla których służba w armii carskiej była jedynie fragmentem ich długiej wojskowej kariery. Jednak na przestrzeni ostatnich lat publikacji tego typu nie było niestety zbyt wiele¹⁴⁰. Poza tym część z nich stanowią kolejne wydania pamiętników publikowanych już wcześniej¹⁴¹. Warto też tutaj zauważyć, iż wyłaniający się z nich obraz armii carskiej jest bardzo zróżnicowany, głównie w zakresie wartościujących ją ocen¹⁴².

Przedstawiony powyżej, z konieczności jedynie skrótowy i wybiórczy, a także zapewne nieco subiektywny, przegląd najnowszej literatury dotyczącej dziejów rosyjskich sił zbrojnych oraz rosyjskiej historii wojskowej, pozwala jednak stwierdzić, iż nasz obecny stan wiedzy dotyczący tych kwestii trudno uznać za kompletny i zadowalający. Bowiem cały szereg aspektów nie został opisany wcale lub też przedstawiono go jedynie pobieżnie. Są także zagadnienia, których badanie praktycznie zostało zarzucone co powoduje, że stan naszej dotyczącej wiedzy od wielu lat nie ulega istotnej zmianie¹⁴³.

¹⁴⁰ W grupie publikacji tego typu, poza pozycjami cytowanymi już wcześniej, można wymienić choćby: J. Godlewski, *Na przełomie epok*, Londyn 1978; N. Sulik, *Okruchy wspomnień*, Białystok 1993; A. Kownacki, *Czy było warto? Wspomnienia*, Lublin 2000; A. Bułatowicz, *Z wojskami Menelika II. Zapiski z podróży do Etiopii*, oprac. G. Podeszwa, Warszawa 2000; W. Tomaszewski, *Dziennik oficera rosyjskiego z kampanii węgierskiej 1849 roku*, Warszawa 2010.

¹⁴¹ Vide: B. Grąbczewski, *Na służbie rosyjskiej*, Warszawa 1990; J. Dowbór-Muśnicki, *Wspomnienia*, Warszawa 2003.

¹⁴² Często bowiem w polskiej historiografii podnoszony jest problem korupcji istniejący zarówno w rosyjskiej administracji cywilnej jak i w armii stacjonującej na ziemiach polskich – vide: L. Chimiak, *Gubernatorzy rosyjscy w Królestwie Polskim. Szkic do portretu zbiorowego*, Wrocław 1999; A. Chwalba, *Imperium korupcji. Korupcja w Rosji i Królestwie Polskim w latach 1861-1917*, Warszawa 2001. Ponadto vide: R. Pipes, *Rosja carów*, Warszawa 2006.

¹⁴³ Tak jest chociażby z badaniami dotyczącymi wojskowych aspektów powstania styczniowego, głównie zaś rosyjskiego potencjału militarnego w Królestwie Polskim oraz na „ziemiach zabranych” zarówno bezpośrednio przed jego wybuchem, jak i w trakcie działań powstańczych. We wcześniej o kwestiach tych pisali: K. Groniowski, *Dowództwo rosyjskie wobec manifestacji warszawskich 1861 r.*, „Przegląd Historyczny”, 1961, tom LII, z. 4; L. Ratajczyk, *Polska wojna partyzancka 1863-1864. Okres dyktatury Romualda Traugutta*, Warszawa 1966. Być może 150. rocznica wybuchu powstania styczniowego przyniesie jakieś nowe publikacje i ustalenia.

Jednocześnie polscy autorzy zbyt często i w zbyt szerokim zakresie, a więc mało krytycznie, zawierają polskim źródłom, głównie zaś pamiętnikarzom oraz pozostałej literaturze o charakterze wspomnieniowym opisującej armię rosyjską różnych epok w trakcie jej licznych starć z wojskami Rzeczypospolitej Obojga Narodów lub Wojskiem Polskim bądź też z różnymi polskimi formacjami powstańczymi. Jest to efekt słabego wykorzystania najnowszej i często bardzo wartościowej literatury rosyjskojęzycznej. Wynika to z coraz większych trudności z dostępem do odpowiednich publikacji wydawanych głównie w Federacji Rosyjskiej oraz na Białorusi, a także z coraz rzadszej we współczesnej Polsce rzetelnej znajomości języka rosyjskiego, historycznej i wojskowej terminologii. Z tego właśnie powodu wynikają wręcz kuriozalne fakty polegające na tym, iż niektórzy młodzi adepci sztuki historycznej, zamiast sięgać do odpowiednich opracowań historyków rosyjskich, do opisu armii carskiej oraz działań wojennych toczonych z jej udziałem zaczynają wykorzystywać wyłącznie literaturę anglojęzyczną. Ta zaś często obarczona jest licznymi błędami i niekiedy daleko idącymi uproszczeniami wynikającymi m.in. z nieprzystawania w wielu płaszczyznach rosyjskich rozwiązań wojskowych do realiów istniejących w Europie Zachodniej¹⁴⁴. Nie należy bowiem zapominać o wielu specyficznych elementach i zjawiskach, które funkcjonowały jedynie w dawnej armii carskiej i nie miały żadnego europejskiego odpowiednika.

Podobne błędy powstają także podczas interpretacji różnych czynników związanych z faktem służby w rosyjskich siłach zbrojnych wielu późniejszych generałów i wyższych oficerów Wojska Polskiego oraz Polskich Sił Zbrojnych. Problemy te w sposób szczególnie widoczne są przy podejmowaniu prób pisania ich pełnych biografii, a więc takich, które uwzględniają również fakt nieraz nawet długoletniej ich służby w zaborczych siłach zbrojnych¹⁴⁵. Podkreślić tutaj też można, że najmniejsza część z przytoczonych powyżej uwag i zastrzeżeń dotyczy obrazu dwu-

¹⁴⁴ Jest to również wynik ogromnych trudności w prawidłowym tłumaczeniu na język angielski oraz na inne języki zachodnioeuropejskie różnych pojęć, zjawisk i rozwiązań z zakresu rosyjskiej historii wojskowej.

¹⁴⁵ Przykładem takiej właśnie sytuacji mogą być choćby liczne biografie oraz przyczynki dotyczące osoby i przebiegu kariery wojskowej generała broni Władysława Andersa – vide: E. Berberysz, *Anders spieszony*, Londyn 1992; W. Markert, *General broni Władysław Anders (1892-1970)*, Warszawa 2007; *General Władysław Anders w świetle dokumentów i publicystyki*, oprac. N. Bujniewicz, I. Sawicka, Warszawa 2007; N. Bujniewicz, W. Wyrzykowski, *General Władysław Albert Anders. W 115 rocznicę urodzin*, „Biuletyn Wojskowej Służby Archiwalnej” [dalej: „BWSA”], nr 29, 2007; J. S. Tym, *General Władysław Anders jako dowódca w kampanii 1939 roku*, „BWSA”, nr 29, 2007; N. Bujniewicz, *Archiwalia z lat 1916-1939 związane z generałem Andersem w zasobie Centralnego Archiwum Wojskowego*, „BWSA”, nr 29, 2007; *General Władysław Anders – żołnierz czasu pokoju i wojny*, red. A. Szczepaniak, Opole 2008; M. Nurowska, *Anders*, Warszawa 2008.

dziesiątowiecznej carskiej floty wojennej, jaki wyłania się z dorobku współczesnej historiografii polskiej.

Wydaje się, że na zakończenie tych rozważań można pokusić się o pewną uwagę natury ogólnej. Otóż trudno wymagać, aby polska historiografia pod tym względem skutecznie konkurowała z dorobkiem uczonych rosyjskich. Nie ma zresztą takiej potrzeby. Jest jednak dziedzina, w której polscy badacze w znaczącym zakresie mogą uzupełniać osiągnięcia Rosjan. Tak może być bowiem w przypadku badania dziejów garnizonów dawnej armii carskiej stacjonujących przed 1914 r. na terenie byłego Królestwa Polskiego, głównie zaś ich wpływu na otaczające je polskie społeczeństwo i gospodarkę. Dzieje się tak, gdyż znaczna, a być może nawet najważniejsza część potrzebnej do tego dokumentacji archiwalnej znajduje się w archiwach polskich.

Poza tym w znacznie szerszym, niż to miało miejsce dotychczas, zakresie polscy uczeni powinni sięgać do wartościowego dorobku rosyjskiej historiografii wojskowej. Wówczas też znacznie obiektywniejsze będą informacje dotyczące rosyjskiego przeciwnika najpierw wojsk Rzeczypospolitej Obojga Narodów, a następnie Wojska Polskiego Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego oraz różnych dziewiętnastowiecznych polskich formacji powstańczych. W efekcie tego zarówno polskie zwycięstwa, jak i klęski ponoszone w starciach z Rosjanami nabiorą bardziej rzeczowego i zobiektywizowanego wymiaru.

SUMMARY

The image of the armed forces of the Romanov empire and the former Russian military history, as well as the wars of the Polish Republic with Moscow and the Polish-Russian armed conflicts in the light of Polish historiography of the turn of the 20th and 21st century

The history of the former tsarist army and Russian military arouses considerable interest among Polish historians. Among other factors, this is because during the period of the partitions many generations of Poles served in the tsarist army, whose many formations stationed on the Polish soil over the years. Hence, they left their marks, harder noticeable today, in many Polish cities or towns. Besides the influences, experiences and habits, as well as certain cultural phenomena, such as the famous “zurawiejki”, brought into the Polish Army after 1918 by former Russian officers, especially the cavalry and horse artillery, should not be ignored.

In addition, officers from the former imperial fleet had considerable influence in the Polish Navy, reborn in 1918. It was noticeable in the Submarine Squadron in particular.

At the same time, centuries of shared neighborhood and numerous armed conflicts which occurred over the centuries between both countries have no less impact on the interest in old Russian army in recent decades in Poland. It appears that there may be many sufficient reasons why this subject is interesting to both Polish historians and potential readers.

Therefore, the author has defined a goal to discuss achievements of Polish historiography, relating to the former tsarist army, Russian army and navy, as well as the entire Russian military history, that was established in Poland in the last quarter of the 20th century and the first decade of 21st century. The object of his considerations became both monographs of a general nature and development of more specific individual weapons, specific military units, battles, or other episodes of the war important or less important for the Russian military history.

The historical literature dealing with Polish-Russian conflicts and other military relations that took place over the past centuries was treated in particular way.

РЕЗЮМЕ

Облик вооруженных сил Империи Романовых и русской военной истории, а также войны Речь Посполитой с Москвой и другие польско-русские вооруженные конфликты в свете польской историографии на рубеже XX-XXI веков

История бывшей царской армии и русское военное искусство вызывают значительный интерес польских историков. Среди других факторов, это

происходит потому, что в период разделов многие поколения поляков служили в царской армии, многочисленные военные части которой на протяжении многих лет дислоцировались на польской земле. Поэтому и оставили они свои, с каждым днем все менее заметные, следы во многих польских городах и городишках. Не следует игнорировать оказанное влияние, приобретенный опыт и привычки, а также некоторые культурные явления, например такие как знаменитые „журавейки”, перенесенные в Войско Польское бывшими русскими офицерами, преимущественно кавалерии и конной артиллерии, после 1918 года.

Кроме того, офицеры из бывшего императорского флота оказывали значительное влияние на возрожденный в 1918 году польский военноморской флот.

В то же время, не меньшее влияние на интерес к бывшей русской армии вызывает многовековое соседство и многочисленные вооруженные конфликты, производившие на протяжении веков между польским государством и Российской империей. Поэтому причин, почему эта тема может представлять интерес для польских историков и читателей, достаточно.

Можно сказать, что автор поставил себе цель обсудить достижения польской историографии на тему бывшей царской армии и русской армии и флота, а также русской военной истории, появившейся в Польше в последней четверти XX века и первом десятилетии XXI века. Объектом его исследований являются не только монографии общего характера, но и более подробные разработки относящиеся к определенному типу оружия, конкретным воинским частям, сражениям или к другим важным военным эпизодам и фактам.

Таким образом рассматривается историческая литература, описывающая польско-русские конфликты, а и другие польско-русские отношения в военной сфере, имевшие место в течение последних веков.

